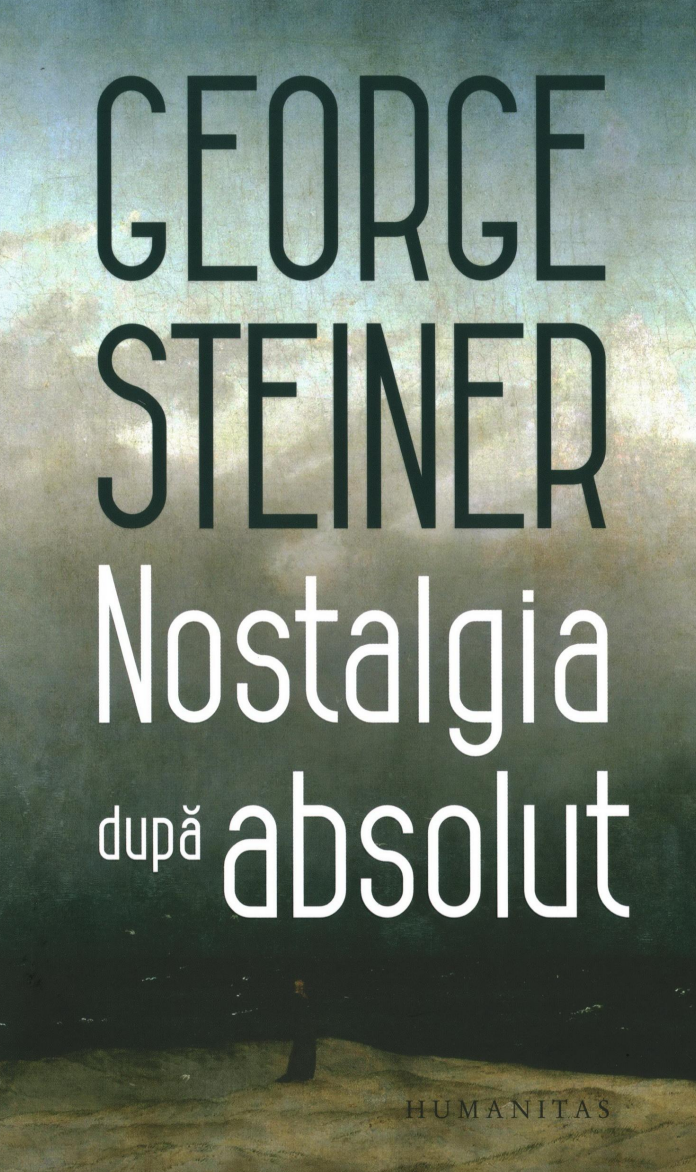
GEORGE
STEINER
Nostalgia
după absolut
HUMANITAS

George Steiner era un intelectual european polivalent, de o rigoare ieșită din comun. Într-o carieră universitară care l-a purtat de la Chicago la Harvard, Oxford, Princeton, Cambridge și Geneva, Steiner s-a ocupat de tragedie, de lectură, de declinul alfabetizării, de posibilitățile traducerii, de știință și de șah. A polemizat cu Noam Chomsky în probleme de lingvistică și a scris despre Heidegger...
Timp de o jumătate de secol, Steiner a fost un recenzent de autoritate și un conferențiar subtil și fascinant. Cărțile lui au impus domenii, au stabilit programe de cercetare și au promovat cele mai înalte standarde. Nu a avut pereche în viața intelectuală britanică din zilele noastre. —*The Guardian*

Marea sa virtute era capacitatea de a trece de la Pitagora, prin Aristotel și Dante, la Nietzsche și Tolstoi într-un singur paragraf. Viciul său enervant era că putea trece de la Pitagora, prin Aristotel și Dante, la Nietzsche și Tolstoi într-un singur paragraf.
—*The New York Times Book Review*

Nostalgia după absolut

George Steiner (n. 23 aprilie 1929, Paris – m. 3 februarie 2020, Cambridge), scriitor și lingvist franco-anglo-american, cunoscut marelui public în special ca eseist, critic literar și filozof. După o bursă Rhodes la colegiul Balliol, s-a alăturat, în 1952, echipei editoriale de la publicația *The Economist*. În 1956 a fost ales membru al Institutului de Studii Avansate Princeton. După ce a predat la catedrele universităților din Innsbruck, Cambridge și Princeton, a ajuns, în 1974, profesor de engleză și literatură comparată la Universitatea din Geneva, unde a rămas până în 1994, când s-a pensionat. De atunci, a susținut numeroase conferințe în toată lumea și a predat la Oxford și la Harvard. Universalismul său cultural i-a determinat pe unii să-l compare cu Stefan Zweig, Michel de Montaigne și Erasmus din Rotterdam. A primit numeroase premii, printre care Guggenheim Fellowship și Chevalier de la Légion d'Honneur. A fost distins, de asemenea, cu ordinul Commandeur dans l'ordre des Arts et des Lettres. A fost membru al Academiei Britanice, iar în 1999 a obținut Premiul Truman Capote pentru întreaga activitate. În eseuri, a abordat subiecte din domeniile teoriei lingvistice, teoriei traducerii, filozofiei pedagogice, filozofiei politice etc.

Selecție de lucrări: *Tolstoy or Dostoevsky: An Essay in Contrast* (1960), *The Death of Tragedy* (1961; trad. rom. *Moartea tragediei*, Humanitas, 2008), *Anno Domini: Three Stories* (1964), *Language and Silence: Essays 1958–1966* (1967), *In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Redefinition of Culture* (1971; trad. rom. *În castelul lui Barbă-Albastră: Câteva însemnări pentru redefinirea culturii*, Humanitas, 2013), *Extraterritorial: Papers on Literature and the Language Revolution* (1972), *After Babel* (1975; trad. rom. *După Babel*, 1983), *Heidegger* (1978), *The Portage to San Cristóbal of A.H.* (1981; trad. rom. *Procesul de la San Cristóbal*, Humanitas, 2009), *Real Presences: Is There Anything in What We Say?* (1989), *Errata: An Examined Life* (1997; trad. rom. *Errata: O autobiografie*, Humanitas, 2008), *Grammars of Creation* (2001; trad. rom. *Gramaticile creației*, Humanitas, 2015), *Lessons of the Masters: The Charles Eliot Norton Lectures 2001–2002* (2003; trad. rom. *Maeștri și discipoli: Prelegerile „Charles Eliot Norton" 2001–2002*, Humanitas, 2011), *Nostalgia for the Absolute* (2004), *The Idea of Europe* (2005), *My Unwritten Books* (2008).

GEORGE STEINER

Nostalgia după absolut

Traducere din engleză și note
de Ciprian Jeler

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Mona Antohi
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Alina Dincă
DTP: Corina Roncea, Veronica Dinu

Tipărit la Art Group Publishing

George Steiner
Nostalgia for the Absolute
© 1974 George Steiner
All rights reserved

© HUMANITAS, 2021, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Steiner, George
Nostalgia după absolut / George Steiner; trad. din engleză și note de Ciprian Jeler. – București: Humanitas, 2021
ISBN 978-973-50-7178-3
I. Jeler, Ciprian (trad.) (note)
82

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Conferințele Massey sunt sponsorizate de CBC Radio, House of Anansi Press și Colegiul Massey al Universității din Toronto. Această serie de conferințe, creată în onoarea lui Vincent Massey, fost guvernator general al Canadei, a fost inaugurată în 1961, cu scopul de a oferi un cadru în care gânditori contemporani remarcabili să poată aborda, la radio, teme importante ale vremurilor noastre.

Această carte cuprinde Conferințele Massey din 1974, intitulate „Nostalgia după absolut" și transmise în noiembrie 1974 în cadrul seriei *Ideas* a CBC Radio, al cărei producător a fost Paul Buckley.

1
Mesia seculari

Conjectura pe care vreau să o fac în aceste Conferințe Massey este una foarte simplă.

Istoricii și sociologii sunt de acord – și, la urma urmei, ar trebui să-i și credem câteodată – că a avut loc un declin semnificativ al rolului jucat de sistemele religioase oficiale, de biserici, în societatea occidentală.

Originile și cauzele acestui declin pot fi – și chiar au fost – datate și argumentate în diverse feluri. Unii le-ar putea depista în raționalismul științific din timpul Renașterii. Alții le-ar putea atribui scepticismului și orientării explicit seculare a Iluminismului, cu ironiile lui la adresa superstiției și a tuturor bisericilor. Alții ar susține că teologia și credințele sistematice, precum și vechiul rol central al bisericilor au devenit atât de desuete ca urmare a darwinismului și a tehnologiei moderne din timpul revoluției industriale. Dar declinul însuși nu este contestat de nimeni. Treptat, ca urmare a acestor foarte complicate și variate motive, credințele creștine (și chiar aș sublinia pluralul), care

organizaseră în mare măsură viziunea occidentală asupra identității umane și a rostului nostru în lume, ale căror practici și simbolisme infuzaseră atât de profund traiul nostru zilnic de la finalul lumii romane și elenistice încoace, au încetat să ne mai stăpânească sensibilitatea și să ne mai guverneze existența cotidiană. Într-un grad mai mic sau mai mare, nucleul religios al individului și al comunității a degenerat într-o convenție socială. A devenit un fel de curtoazie, un set de reflexe ocazionale sau mașinale. Pentru marea majoritate a bărbaților și femeilor care gândesc – chiar dacă au continuat să meargă la biserică –, izvorul dătător de viață al teologiei, al unei convingeri doctrinare transcendente și sistematice, a secat.

Această secare sau veștejire, care a afectat însuși miezul moral și intelectual al Occidentului, a lăsat în urmă un gol imens. Acolo unde există un vid, apar noi energii și surogate. Dacă nu cumva interpretez greșit dovezile existente, istoria filozofică și politică a Occidentului din ultimii 150 de ani poate fi înțeleasă ca o suită de încercări – mai mult sau mai puțin conștiente, mai mult sau mai puțin sistematice, mai mult sau mai puțin violente – de a umple acest gol central lăsat în urmă de erodarea teologiei. Acest vacuum, acest întuneric central, ține de experiența „morții lui Dumnezeu" (să nu uităm că tonalitatea ironică, tragică a lui Nietzsche în folosirea acestei expresii este atât de des înțe-

leasă greșit). Dar cred că putem să fim mai precișii: descompunerea unei doctrine creștine cuprinzătoare a lăsat în dezordine – sau a lăsat fără conținut – elemente esențiale ale viziunii noastre despre dreptatea socială, sensul istoriei umane, relația dintre minte și trup sau rolul cunoașterii în comportamentul nostru moral.

Tocmai aceste probleme, de a căror formulare și rezolvare depinde coerența vieții individuale și sociale, sunt abordate de marile „anti-teologii" sau „meta-religii" ale secolelor XIX și XX. Acești termeni sunt foarte stângaci, și îmi cer scuze pentru aceasta. „Meta-religie", „anti-teologie", „crez-surogat" sunt niște etichete stângace, dar și folositoare. Permiteți-mi să încerc să le strâng laolaltă în aceste cinci conferințe prin utilizarea unui termen general. Aș dori să vă propun cuvântul „mitologie".

Acum, pentru a putea fi considerată o „mitologie", în sensul în care voi încerca să o definesc aici, un ansamblu conceptual sau o doctrină socială, psihologică sau spirituală trebuie să îndeplinească anumite condiții. Să vedem care sunt acestea. Doctrina respectivă trebuie să aibă o pretenție la totalitate. Aceasta sună destul de naiv și, într-un fel, chiar așa și este. Să încerc să fiu mai precis. Ce înțelegem prin acest caracter total al doctrinei? Faptul că ea trebuie să afirme că analiza condiției umane pe care o oferă – a istoriei noastre, a sensului vieții mele și a dumneavoastră, a

lucrurilor la care putem spera – este o analiză totală. În acest sens, o mitologie este o imagine completă a „omului în lume".

Acest criteriu al totalității are o consecință foarte importantă. Permite, ba chiar pretinde – dacă avem de-a face cu o mitologie onestă și serioasă – combaterea sau infirmarea mitologiei respective. Un sistem total, o explicație totală se prăbușesc atunci când o excepție substanțială, un contraexemplu cu adevărat puternic poate fi pus în evidență. Nu ajută la nimic să încerci să peticești un colț mic aici sau să adaugi colo o cusătură ori puțin lipici. Dacă nu formează un întreg, construcția se prăbușește. Dacă vreunul dintre misterele centrale, sacramentale ale creștinismului sau ale vieții ori mesajului lui Hristos ar fi total infirmat, n-ar servi la nimic să încerci o reparație rapidă la un colț al structurii.

În al doilea rând, o mitologie, în sensul în care folosesc aici cuvântul, va avea un tip de început și de dezvoltare ușor de recunoscut. Întregul sistem va fi izvorât dintr-o revelație crucială sau dintr-o intuiție specifică. Acest moment inițial și istoria viziunii profetice fondatoare vor fi păstrate într-o serie de texte canonice. Aceia dintre dumneavoastră care sunteți interesați de mișcarea mormonă vor recunoaște ușor imaginea următoare: un înger îi apare fondatorului întregii mișcări și îi înmânează faimoasele plăci de aur sau Legea

mozaică. Va exista un grup originar de discipoli care sunt în contact nemijlocit cu maestrul, cu geniul fondatorului. Curând, unii dintre acești discipoli se vor desprinde și vor deveni eretici. Vor produce mitologii rivale sau submitologii. Dar să fim atenți acum la un lucru foarte important. Ortodocșii din marea mișcare inițială îi vor urî pe acești eretici, îi vor prigoni cu o dușmănie mai violentă decât cea pe care le-o arată necredincioșilor. Nu de necredincioși se tem ei, ci de ereticul din propria lor mișcare.

Cel de-al treilea criteriu pentru recunoașterea unei mitologii veritabile este cel mai greu de definit, și v-aș ruga să aveți puțină răbdare, deoarece sper că el va deveni vizibil prin forța exemplului în aceste cinci conferințe. O mitologie veritabilă își va dezvolta propriul limbaj, propriul idiom caracteristic, propriul set de imagini emblematice, propriile semnale, metafore și scenarii dramatice. Va da naștere propriului său corpus de mituri. Ea va prezenta lumea în termenii anumitor gesturi, ritualuri și simboluri cardinale. Pe măsură ce înaintăm, sper că ele vor deveni cât se poate de clare.

Să privim acum aceste atribute: totalitate, prin care înțeleg pur și simplu pretenția de a explica totul; texte canonice oferite de geniul fondator; ortodoxie împotriva ereziei; metafore, gesturi și simboluri cruciale. Cu siguranță, deja este evident unde vreau să ajung. Marile mitologii construite

în Occident de la începutul secolului al XIX-lea încoace nu sunt doar încercări de a umple golul lăsat de declinul teologiei și dogmei creștine; ele constituie un fel de *teologie de substituție*. Ele sunt sisteme de credințe și de argumente care pot fi virulent antireligioase, care pot postula o lume fără Dumnezeu și pot nega orice viață de apoi, dar structura, aspirațiile și pretențiile lor de la credincioși sunt, în ceea ce privește strategia și efectele lor, profund religioase. Cu alte cuvinte, când ne gândim la marxism, când ne uităm la diagnosticele freudiene sau jungiene ale conștiinței, când ne uităm la viziunea asupra omului oferită de ceea ce se numește antropologie structurală, când examinăm toate acestea din punctul de vedere al mitologiei, le vom vedea ca fiind totale, organizate canonic, ca imagini simbolice ale sensului omului și ale realității. Iar când ne gândim mai bine la ele, le vom recunoaște nu doar ca negații ale religiei tradiționale (căci fiecare dintre ele ne spune: uite, nu mai avem nevoie de vechea biserică – gata cu dogma, gata cu teologia), ci și ca sisteme care lasă să se vadă, în fiecare dintre punctele lor hotărâtoare, semnele unui trecut teologic.

Permiteți-mi să subliniez acest lucru. Este nucleul a ceea ce vreau să spun și este, sper, cât se poate de clar. Aceste mari mișcări, aceste mari gesturi ale imaginației care au încercat să înlocuiască religia – în special creștinismul – în Occident

seamănă foarte mult cu bisericile și cu teologia pe care vor să le înlocuiască. Și poate am spune că, în orice luptă măreață, oponenții încep să semene unul cu celălalt.

Desigur, acesta este doar unul dintre posibilele moduri de a vedea marile mișcări filozofice, politice, antropologice care domină acum în atât de mare măsură climatul nostru personal. Un marxist convins, un psihanalist practicant, un antropolog structural va fi revoltat la gândul că analizele și credințele lui privind situația umană sunt mitologii și constructe alegorice derivate direct din imaginea religioasă asupra lumii pe care el încearcă s-o înlocuiască. Ideea aceasta l-ar înfuria. Iar mânia sa are justificarea ei.

Nu am nici dorința, nici competențele pentru a oferi observații tehnice, de exemplu, asupra teoriei marxiste a plusvalorii, asupra modului freudian de a înțelege libidoul sau Se-ul, asupra logisticii complicate a relațiilor de rudenie și a structurii lingvistice în antropologia lui Lévi-Strauss. Nu sper decât să vă atrag atenția asupra anumitor trăsături și gesturi puternice și recurente care se regăsesc în toate aceste teorii „științifice". Vreau să sugerez că aceste trăsături reflectă în mod direct condițiile lăsate în urmă de declinul religiei și de o adâncă nostalgie după absolut. Această nostalgie – atât de profundă în majoritatea dintre noi, cred – a fost direct provocată de declinul omului și al societății

occidentale, precum și al străvechii și grandioasei arhitecturi a certitudinii religioase. Mai mult ca oricând, astăzi, în acest punct al secolului XX, tânjim după mituri, după o explicație totală: tânjim după o profeție garantată.

Scenariul mitologic din marxism – cu care voi începe, în această primă conferință – nu este doar explicit dramatic, ci și reprezentativ pentru marele curent de gândire și simțire din Europa pe care-l numim romantism. La fel ca alte utopii sociale sau teorii ale mântuirii seculare, mesianice apărute după Revoluția Franceză, marxismul poate fi exprimat în termenii unei epopei istorice. Ne povestește progresul omului de la subjugare la tărâmul viitor al dreptății absolute. La fel ca o bună parte din arta, muzica și literatura romantice, marxismul traduce, în termeni istorici și sociali, doctrina teologică a căderii omului, a păcatului originar și a mântuirii finale.

Marx însuși sugerează o posibilă identificare a propriului său rol cu cel al lui Prometeu. Nu e oare interesant și, într-un fel, deloc surprinzător că, în tinerețea lui, ultimul lucru pe care Marx intenționa să-l facă era să scrie o critică majoră a economiei politice? Dimpotrivă, lucra la un poem epic despre Prometeu. Și puteți bănui cam cum se prezintă scenariul ulterior. Purtând focul – distrugător, dar și purificator – al adevărului, adică înțelegerea materialist-dialectică a forței economice

și sociale a istoriei, Prometeu/Marx va conduce omenirea înrobită către noii zori ai libertății. Omenirea a fost cândva inocentă, lipsită de exploatare. Dar prin ce eroare întunecată, prin ce crimă sumbră a decăzut din starea de grație?

Aceasta este prima noastră problemă teoretică, una extrem de dificilă. În fiecare dintre marile mitologii sau religii de substituție pe care le vom vedea aici împreună, natura păcatului originar rămâne obscură sau problematică. Cum a apărut sclavia? Care sunt originile sistemului de clase? Răspunsul lui Marx rămâne ciudat de impenetrabil. Poate reușesc să explic de ce. La fel ca mai toți postromanticii – mai ales cei germani –, Marx era obsedat de măreția Greciei antice. Considera cultura Greciei antice drept coroana umanității – din punct de vedere artistic, filozofic, poetic și chiar, în anumite privințe, politic. Însă știa destule despre sclavie și despre caracterul primitiv al economiei grecești. Și atunci, cum putea să împace convingerea lui că bunăstarea umană depinde de condiții economice cu ceea ce știa despre istoria Greciei antice? Răspunsul e că Marx era prea cinstit ca să ascundă adevărul, așa că nu le-a împăcat niciodată. Acum ne vorbește despre desăvârșirea și supremația eternă a Greciei antice, iar imediat mai apoi ne spune că întreaga istorie umană este o măreață înaintare către libertate și progres. Știm de la Marx că diagnosticul lui epic devine sigur de sine abia

odată cu feudalismul și cu transformarea feudalismului în mercantilism și, mai apoi, în capitalism. Dar scrierile timpurii, faimoasele manuscrise din 1844, ne arată cât de explicit teologică era imaginea pe care o avea despre puritatea pierdută a omului. Vreau să-l citez aici pentru că, dacă nu revenim la aceste pagini extrem de emoționante, e greu de crezut că îl ascultăm pe Marx și nu, de exemplu, pe Isaia. Marx descrie cum era acest regat al purității, această grădină a dreptății perfecte: „Dacă-l consideri pe om ca om și relațiile sale cu lumea ca relații umane, vei putea schimba dragostea numai pe dragoste, încrederea numai pe încredere"*. Aceasta este o viziune fantastică asupra felului în care ar trebui să fie societatea umană. Și să o păstrăm în minte atunci când ne vom întoarce, în celelalte conferințe ale acestei serii, la problemele erosului, ale iubirii și ale schimburilor dintre oameni. Dar, spune Marx, omul poartă, în chiar mintea și corpul lui, emblema durabilă a stării decăzute în care se află. Și care e acea emblemă? Este faptul că oamenii își dau unii altora bani în loc să răspundă dragostei cu dragoste și încrederii cu încredere. Citez din nou: „Banii sunt capacitatea" – sau poate ar trebui să o

* Vezi Karl Marx, „Puterea banilor în societatea burgheză", *Manuscrise economico-filozofice din 1844*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Scrieri din tinerețe*, Editura Politică, București, 1968.

traduc drept geniul sau abilitatea – „înstrăinată a omenirii". Banii sunt umanitatea înstrăinată însăși a omului – o condamnare înspăimântătoare, dacă ne gândim la viziunea de mai devreme asupra adevăratei inocențe.

Acum, această impresie a unei catastrofe trecute, a unei dizgrații cosmice – și permiteți-mi să pun o cratimă în acest cuvânt, diz-grație, cădere dintr-o stare de grație – ne lovește cu o vie teroare în viziunea marxistă, la fel cum se întâmplă și în cazul lui Coleridge, în *Balada bătrânului marinar*, sau în cazul *Inelului* lui Wagner. Dar căutați mai atent cum s-ar putea defini ea, o posibilă localizare istorică a ei. Întrebați unde s-a petrecut acest lucru oribil. Cu ce anume am greșit? De ce am fost aruncați din Grădina Edenului? Nu cred că veți primi vreun răspuns satisfăcător. La fel ca Rousseau, Blake sau Wordsworth, Marx adoptă aproape fără să-și dea seama axioma romantică a copilăriei pierdute a umanității. Întorcându-se către minunile poeților greci pe care-i iubea atât de mult, întorcându-se, după cum am văzut, deși probabil fără să-și dea seama, către limbajul profeților, Marx vorbește – și citez din nou – despre „copilăria societății omenești, acolo unde a decurs în formele cele mai frumoase"*. Și când, tot mai nerăbdători,

* Vezi Karl Marx, „Introducere (Din manuscrisele economice din anii 1857–1858), Producție, consum, repartiție,

întrebăm „Care este decăderea omului? Ce păcat am comis?", marxismul nu ne prea dă un răspuns.

Însă ceea ce spune marxismul despre viitor are, fără îndoială, un caracter vizionar mesianic. Deși nu oferă un răspuns întrebării noastre arzătoare despre catastrofa originară, este cât se poate de dornic să ne spună totul despre poimâine, despre dispariția statului și despre existența binecuvântată a omenirii într-o lume fără clase, fără opresiune economică, fără sărăcie și fără război. Tocmai în numele acestei promisiuni și-au sacrificat viața generații întregi de idealiști radicali și revoluționari. Și incalculabile suferințe s-au pogorât asupra ereticilor, disidenților și sabotorilor în numele acestei împliniri edenice – vreau să folosesc cuvântul „edenic" pentru că mi se pare singurul potrivit – a destinului istoric al omului. Iar bărbați și femei raționali au fost gata să slujească stalinismul tocmai pentru că până și cel mai brutal totalitarism a putut fi edificat ca o etapă necesară de tranziție de la lupta de clasă la utopie.

Ar trebui să ne oprim puțin și să insistăm mai mult asupra acestui fapt, deoarece aici găsim, fără nici o îndoială, un indiciu pentru rezolvarea misterului privind motivele pentru care mulți dintre cei mai valoroși tineri și tinere din generațiile tre-

---

schimb", în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 13, Editura Politică, București, 1962, p. 685.

cute, puși în fața celor mai copleșitoare dovezi despre lagărele de concentrare, despre ceea ce probabil a fost cel mai brutal stat polițienesc din istorie, despre cezarismul asiatic al lui Stalin, au continuat totuși să servească această cauză, să creadă și să moară pentru ea. Dacă vrem să înțelegem fenomenul acestui tip de comportament, nu putem s-o facem decât în lumina unei viziuni religioase și mesianice, a unei promisiuni măreațe care îți spune că, dacă e nevoie, poți să te scufunzi cu totul în iad ca să-l traversezi, și asta pentru că te afli pe calea destinului, pe drumul profetic al reînvierii omului în împărăția dreptății. Tocmai pentru că scenariul milenarist al mântuirii omului și al întemeierii împărăției dreptății pe pământ continuă să stăpânească spiritul uman (supraviețuind mult după ce premisele lui teologice au dispărut), fiecare experiment într-ale speranței ne aprinde imaginația mult mai tare decât ar putea-o face simplele fapte politice. Ce înțeleg prin experimente într-ale speranței? Fiecare dintre noi are propria listă. Când mă gândesc la propriii mei studenți din Anglia, de la Cambridge, am un calendar al marilor lor momente de speranță interioară: Primăvara de la Praga, înainte ca regimul lui Dubček să fie strivit de reacția sovietică; Chile și guvernul Allende; aparentul miracol al răsturnării reacțiunii din Portugalia și Grecia. Faptele nu constituie niciodată un contraargument. Dacă

am deschide mâine dimineață ziarul și am afla că lovitura de stat din Portugalia a fost o înscenare sau că a fost, de fapt, finanțată de sinistrele forțe ale dreptei, sau că este pe cale să fie răsturnată, ar fi multă durere și amărăciune. Dar apoi speranța ar găsi un alt scenariu, întrucât avem de-a face cu o forță religioasă, teologică.

Cred că putem identifica în istoria marxismului fiecare dintre atributele pe care le-am considerat a fi caracteristice pentru o mitologie în sensul ei pe deplin teologic. Avem viziunea profetului și textele canonice pe care cel mai important apostol le lasă moștenire credincioșilor. Priviți întreaga relație dintre Marx și Engels: completarea postumă a *Capitalului*; publicarea treptată a textelor sacre timpurii. Găsim o istorie a conflictului feroce dintre moștenitorii ortodocși ai maestrului și eretici, o continuă tradiție a scindării ce se întinde de la menșevici la Trotki și acum la Mao. De fiecare dată (și acesta este scenariul teologic), se desprinde un nou grup de eretici; și de fiecare dată spun: ascultați, noi purtăm adevăratul mesaj al maestrului; ascultați-ne pe noi, textele sacre au fost corupte, dar Evanghelia este la noi; nu ascultați de biserica de la centru. Cât de familiare sunt toate acestea pentru cercetătorii istoriei creștinismului! Marxismul are legendele lui, iconografia lui, iar când spun asta mă gândesc la fotografiile standard ale lui Lenin, la întreaga poveste a vieții lui Lenin în

milioane de istorisiri, basme, filme, spectacole de operă – chiar și de balet. Marxismul are vocabularul lui. Marxismul are emblemele sale, gesturile sale simbolice, la fel ca orice credință religioasă despre transcendent. Îi spune credinciosului: vreau devotament total din partea ta. Vreau să-ți lași întreaga conștiință și întreaga persoană în grija mea. Iar în schimb, ca orice mare teologie, oferă o explicație completă a funcției omului în cadrul realității biologice și sociale. Și mai presus de toate oferă contractul unei promisiuni mesianice cu privire la viitor.

În ce mă privește, trebuie să-mi exprim credința – poate aș putea să folosesc un termen mai tare și mai dureros –, trebuie să-mi exprim convingerea că atât explicația marxistă a condiției umane, cât și promisiunea sa cu privire la viitorul nostru au fost iluzorii. Analiza marxistă a istoriei s-a dovedit a fi părtinitoare și a negat adesea grosolan dovezi clare. Predicțiile cruciale ale marxismului pur și simplu nu s-au împlinit, și nu cred că trebuie să fim economiști de profesie ca să ne dăm seama cât de incredibil de eronată s-a dovedit a fi de pildă previziunea marxistă cu privire la pauperizarea clasei muncitoare, sau profeția mereu reiterată a prăbușirii cataclismice iminente a capitalismului. Amintiți-vă de nesfârșita serie de profeții ale primilor creștini despre sfârșitul lumii noastre, plasat

mai întâi în anul 1000, apoi în anul 1666. Astăzi auzim de secte extremiste din munții Californiei care își privesc calendarul mistic. Regăsim, mereu și mereu, mecanismul care constă în a spune: știm că sfârșitul e aproape și că noul Ierusalim se va pogorî peste noi din ceruri. În același fel, marxismul a prezis iar și iar apocalipsa dușmanilor săi și instaurarea unei societăți perfecte, fără clase. Deci atât din perspectiva istoriei, cât și din cea a profețiilor, marxismul a eșuat. Mai rău, acolo unde este la putere, nu a adus eliberare, ci teroare birocratică. Și deja programul marxist pentru umanitate începe să prezinte semnele unei descompuneri istorice. Deja începem să ne uităm la acest mare edificiu al credinței și convingerii, care a apărut la jumătatea secolului al XIX-lea și a schimbat lumea noastră, desigur – căci asta fac aceste măreațe mitologii religioase –, dar care se erodează și se surpă de-acum în multe din punctele lui vitale. Marxismul însuși începe să semene azi cu o mare biserică goală.

Dar să nu ne păcălim în privința forței tragice și profunde a acestui eșec, dacă este, într-adevăr, un eșec. Adevărata miză nu a fost simpla critică tehnică a anumitor instituții economice; nu pentru chestiuni teoretice privind investițiile, diviziunea muncii sau ciclurile comerciale au luptat, au murit și au ucis generații întregi de bărbați și femei. Viziunea, promisiunea, apelurile la devotament total și la reînnoirea umanității au fost, în sensul

cel mai deplin, mesianice, religioase, teologice. Sau, ca să împrumut titlul unei cărți celebre, avem de-a face cu „un Dumnezeu care a dat greș"*.

* Referință la volumul de eseuri *The God That Failed*, coordonat de Richard Crossman (Harper & Brothers, New York, 1949), în care câțiva scriitori marcanți ai vremii descriu deziluzia care a determinat îndepărtarea lor de comunism.

2
Călătorii spre interior

Marxiștilor le place să spună despre credințele lor că sunt „științifice". Vorbesc despre legile istoriei, despre metoda științifică a dialecticii. În prima mea conferință, v-am sugerat că asemenea pretenții pot constitui, ele însele, o parte dintr-o mitologie, că ele nu reflectă un statut științific în sensul propriu al termenului, ci, mai degrabă, strădania de a moșteni autoritatea defunctă, certitudinile dogmatice ale teologiei creștine.

Marele filozof și sceptic britanic Sir Karl Popper – a cărui operă este în mare parte dedicată felului în care putem să facem diferența între o știință adevărată și alte tipuri de activități mentale – desemnează marxismul drept unul din cele două mari exemple moderne de „pseudoștiință"; cealaltă pseudoștiință, ne spune el voios, este întreaga școală freudiană de psihanaliză. Și la aceasta, argumentează Popper, găsim capcanele profesionale și idiomul unei științe exacte, dar fără substanța reală a celei din urmă. Teoriile psihanalitice, ne spune el, nu pot fi invalidate de experimente decisive.

Imaginea freudiană a structurii conștiinței umane și a efectelor acestei structuri asupra comportamentului dumneavoastră și al meu nu lasă niciodată loc pentru vreun soi de contradovezi experimentale care să le poată eventual infirma. În viziunea popperiană, absența unei asemenea descalificări denotă că psihologia freudiană nu se poate număra printre modelele științifice propriu-zise.

După părerea mea, nu trebuie să acceptăm neapărat toată această schemă conceptuală acidă și plină de spirit a lui Sir Karl despre demarcația dintre o știință și alte forme, mai puțin respectabile, ale gândirii umane. La urma urmei, știința merge înainte, în bună măsură, fără a postula teste de autoinvalidare precise. Dar el a pus totuși degetul pe o problemă foarte reală privind natura psihanalizei. Într-o manieră mult mai acută decât majoritatea discipolilor săi, Freud era hotărât să-i ofere psihanalizei un fundament biologic. Scrierile lui, cariera lui, convențiile pe care a încercat să le formuleze pentru urmașii lui, toate atestă spaima lui intensă de a fi separat de științele naturale. Freud era îngrozit – da, cred că acesta e cuvântul cinstit – de distanța crescândă dintre psihanaliză și investigația clinică, dintre imaginea psihanalitică a arhitecturii tripartite a minții – Se-ul, Eul și Supraeul – sau dintre dinamica refulării și sublimării, pe de o parte, și abordarea neurofiziologică sau biochimică a funcțiilor mentale, pe de altă parte. Aproape

până la sfârșitul vieții, Freud a sperat într-o confirmare materială, experimental verificabilă a teoriilor pe care le propusese – teorii despre care știa că fuseseră dezvoltate pe baze intuitive, introspective. În scrierile lui târzii, există o foarte emoționantă imagine în care vorbește despre lobul stâng al Se-ului, o imagine atât de emoționantă tocmai pentru că dezvăluie arzătoarea dorință de a dobândi niște dovezi clinice solide.

Cred că putem spune fără părtinire (și cu siguranță în aceasta constă tragedia esențială a demersului freudian) că nici o astfel de confirmare clinică, experimentală nu a ieșit la iveală. Concepte-cheie precum libido, complexul castrării, Se nu au primit nici până astăzi vreo susținere directă sau măcar analogică din partea structurilor neurofiziologiei umane. Definiția a ceea ce ar putea constitui vindecarea rămâne la fel de problematică precum răspunsul la întrebarea dacă analiza poate fi vreodată considerată încheiată. Nu forța sugestivă, finețea descriptivă a clasificărilor și categoriilor freudiene sunt puse sub semnul întrebării. Ceea ce rămâne neclar este mai degrabă statutul lor în raport cu dovezile, cu mijloacele de control, cu invalidarea. Ne-am dat tot mai mult seama că modelele și conceptele freudiene sunt, în ele însele, imagini, scenarii, metafore captivante; că ele nu se bazează pe un set de fapte externe demonstra-

bile științific, ci pe geniul individual al fondatorului lor și pe circumstanțe locale.

Sugerez, cu ezitare, dar și, sper, cu oarecare seriozitate, că faimoasa împărțire a conștiinței umane – în Se, Eu și Supraeu – conține mai mult decât o aluzie la anatomia caselor clasei de mijloc – pivniță, spații de locuit, pod – din Viena din jurul anului 1900. Teoriile lui Freud nu sunt științifice în sensul că ar fi universale, independente de mediul lor social-etnic, așa cum sunt teoriile fizicii sau ale biologiei moleculare. Ele sunt lecturi inspirate ale condițiilor economice, familiale, sexuale foarte speciale ale existenței burgheze din Europa Centrală și Occidentală dintre, să zicem, 1880 și 1920, și proiecții rezultate din acestea. Într-o mare măsură – a cărei magnitudine avea să fie curând revelată de critici faimoase, precum cea a antropologului Malinowski –, structura freudiană a pulsiunii instinctuale și a refulării nu se aplică societăților matriarhale sau sistemelor de rudenie diferite de norma europeană. Din acest punct de vedere, setul de fapte și dovezi pe care se bazează psihanaliza nu este un set de fenomene materiale sau organice precum cele la care apelează neurochimistul. El este, mai degrabă, o sumă de obiceiuri lingvistice și comportamentale prezente la un anumit moment și într-un anumit loc. Statutul unei propoziții psihanalitice nu este (precum spera, cu atâta perseverență, Freud să fie) același cu statutul

unui postulat din teoria evoluției a lui Darwin. (Și tocmai Darwin a servit, în anumite privințe, drept model pentru ambițiile lui Freud.) Adevărurile psihanalizei sunt cele ale unei ordini intuitive și estetice, ca acelea pe care le găsim în filozofie și literatură. Iar tovarășii lui Freud, aliații lui în marea sa călătorie spre interior, au fost, după cum a ajuns să-și dea el însuși seama, Schopenhauer, Proust sau Thomas Mann.

Toate acestea nu sunt menite să denigreze forța fecundă a intuițiilor lui Freud. Se știe foarte bine că aceste intuiții au exercitat o formidabilă influență asupra culturii occidentale. Felul în care ne raportăm la noi înșine, la relațiile noastre personale – poate chiar și felul în care ne mișcăm în propria noastră piele –, în toate acestea s-a infiltrat adânc stilul freudian. Multe dintre conjecturile lui Freud s-au autoîmplinit prin faptul că moravurile private și sociale s-au modificat pentru a satisface așteptările psihanalitice. A spune că atât de multe nevroze au apărut după ce Freud ne-a învățat să ne așteptăm la ele nu este doar o glumă răutăcioasă. Dar această îmbogățire a imaginii pe care o avem despre experiența noastră, această abilitate de a genera date obiective – pentru că psihanaliza își inventează, aproape, pacienții de care are nevoie – nu dovedesc, prin ele însele, un statut științific. Ele sugerează tocmai tipul de totalitate metaforică a diagnosticului, tipul de scenariu simbolic la care

ne-am referit și în cazul marxismului. Oricât de hotărât antireligioase sunt învățăturile lui Freud, cred că și ele constituie o formă de post-teologie, un surogat de teologie sau o teologie de substituție. Iar structura acestor învățături e tot una mitologică.

Psihanaliza are o triplă legătură cu mitul. Și permiteți-mi să încerc să disting cât pot de clar între aceste trei funcții. Întâi, de la bun început, Freud s-a folosit de mituri și de materialul ficțional-poetic din literatură ca să ofere dovezi cruciale pentru teoriile lui. Vom vedea imediat un exemplu. În al doilea rând, în mod conștient sau inconștient – și țineți minte că Freud însuși ne-a spus să păstrăm permeabilitatea acestei distincții –, Freud a ajuns să asocieze opera propriei sale vieți și istoria dificilă a mișcării psihanalitice cu un model mitic. Și asupra acestui aspect ne vom apleca în curând. În fine, în scrierile sale târzii, Freud a dezvoltat o foarte emoționantă mitologie a creării și dispariției omului, prin care a încercat să facă inteligibile, să dramatizeze concluziile la care ajunsese cu privire la natura umană. Aceste trei funcții sau utilizări ale miticului se suprapun parțial și acționează unele asupra altora, dar cred că este util să le tratăm separat.

Permiteți-mi să o ilustrez pe prima printr-un exemplu cardinal, un exemplu care este cu adevărat fundamental pentru întregul model al lui Freud.

În ultimele luni din 1896 și în prima jumătate a lui 1897, Freud a acumulat material spicuind din fantasmele, reveriile și obsesiile pacienților lui. Iar și iar, acest material părea să indice faptul că o fetiță fusese sedusă de tatăl ei. Inițial, Freud a fost înclinat să creadă că așa se și întâmplase. Apoi a început să se îngrijoreze: prea multe fetițe seduse de prea mulți tați, asta nu avea sens nici măcar în Viena degenerată a acelor vremuri! Așa că s-a apucat să caute o altă explicație. Într-o scrisoare din 21 septembrie 1897 către prietenul său Fliess, un coleg practician, întrezărim lumina aurorei. Spune deodată: „Aceasta ar putea să lase deschisă posibila explicație că fantasma sexuală utilizează cu regularitate tema părinților". Mai târziu, în aceeași scrisoare, Freud spune în treacăt: „Mă întrebi cum mă simt. Ei bine, voi pastișa remarca lui Hamlet despre faptul de a fi pregătit pentru soroc* – și îți răspund, dragă Fliess, veselia este totul". Încremenim pe dată. Observăm o dublă greșeală de citare. Desigur, o observăm pentru că Freud ne-a spus s-o observăm. El încearcă să-l citeze pe Lear, dar Hamlet lucrează în conștiința lui încordată, în căutările lui. Problema piesei shakespeariene acționează ca un catalizator – i se învârte prin minte.

* Vezi replica lui Edgar în *Regele Lear*, Actul 5, Scena 2 (trad. de Mihnea Gheorghiu, în Shakespeare, *Regele Lear. Timon din Atena. Cymbeline*, Editura Adevărul Holding, București, 2009, p. 273): „Iar pentru soroc / Să fie pregătit".

Momentul copernican al întregii istorii a mișcării psihanalitice sosește pe 15 octombrie. „A fi complet cinstit cu sine însuși este un bun exercițiu. Mi-a venit o idee cu valoare generală. Am găsit dragostea pentru mamă, gelozia față de tată și în propriul meu caz, și acum cred că ele constituie un fenomen general al oricărei copilării timpurii. Dacă așa stau lucrurile, puterea lui *Oedip rege* a lui Sofocle, în ciuda tuturor obiecțiilor la destinul inexorabil din piesă, devine perfect inteligibilă. Fiecare membru al publicului devine Oedip în fantasma lui, iar această împlinire onirică transpusă în realitate îi face pe toți să se retragă îngroziți când întreaga dimensiune a refulării care desparte trăsăturile lor infantile de starea lor actuală este dezvăluită. Acum o altă idee îmi trece prin minte. Oare nu e asta sursa lui *Hamlet*? Nu mă gândesc la intențiile conștiente ale lui Shakespeare, ci bănuiesc mai degrabă că el a fost împins să scrie piesa de un eveniment real, deoarece propriul lui inconștient îl înțelegea pe cel al eroului său. Cum altfel am putea explica fraza isterică a lui Hamlet «Deci pe toți ne face conștiința lași»* [și mă opresc o clipă – din nou citează puțin greșit] și ezitarea lui Hamlet de a-și răzbuna tatăl omorându-și unchiul,

* Citat ușor modificat din *Hamlet*, trad. de Violeta Popa și George Volceanov, Editura Paralela 45, Pitești, 2010, Actul 3, Scena 1, p. 234.

dat fiind că Hamlet însuși își trimite cu atâta ușurință curtenii la moarte și îl expediază și pe Laertes atât de rapid? Cum altfel, dacă nu prin chinul stârnit în el de amintirea nebuloasă că el însuși se gândise la aceeași faptă împotriva tatălui său din cauza dorinței lui pătimașe pentru mama sa? Dacă l-ai cinsti pe fiecare după merit, care-ar mai scăpa nebiciuit?* Conștiința lui este sentimentul său inconștient de vinovăție".

Ceea ce vreau să subliniez – și observația poate fi extinsă la întreaga operă de maturitate a lui Freud – e că miturile antice, ficțiunea, romanul, poemul, piesa de teatru, scenariul propus de romancier sau dramaturg nu sprijină argumentul lui Freud în calitate de paralele mai mult sau mai puțin contingente. Și nici nu sunt citate doar ca simple ilustrări. Situate în chiar miezul modelului teoretic al lui Freud, ele oferă o validare indispensabilă. Acolo unde ne-am aștepta ca modelul să fie susținut de o colecție întreagă de probe clinico-statistice, de recitarea unui mare număr de cazuri, Freud oferă „dovada" – pun cuvântul între ghilimele – mitului și literaturii. Și aceasta se întâmplă mereu. Când și-a publicat conjecturile despre complexul Oedip, strigătele cu care a răspuns întreaga lume așa-zis civilizată au fost îngrozitoare.

---

* Alt citat din *Hamlet*, trad. rom. cit., Actul 2, Scena 2, p. 226.

Urmărit, chiar și în viața lui privată de la acea vreme, de acuzația că este un șarlatan înnebunit după sex, care a întinat pentru totdeauna inocența familiilor și a jefuit băieții și fetițele de puritatea lor în fața lui Dumnezeu, Freud a răspuns în modul lui caracteristic: „De ce sunt atacat? Dovada a ceea ce spun se găsește din abundență în marii poeți ai trecutului. În *Oedip*, Iocasta proclamă: «În vis / Mulți s-au văzut cu a lor mamă-n așternut»*. Iar în marele roman al lui Diderot, *Nepotul lui Rameau*, citim: «Dacă micul sălbatic [copilul] ar fi lăsat de capul lui, dacă și-ar păstra toată tâmpenia și dacă ar adăuga la puțina lui minte de prunc violența pasiunilor unui om de treizeci de ani, atunci fii sigur că i-ar suci gâtul lui taică-său și s-ar culca și cu maică-sa»**". Tocmai în marele moment de criză a gândirii lui se vede cel mai clar distanța față de modul științific de argumentare și de probare și tocmai aici observăm afinitatea cu procedeele religioase sau religios-metafizice, precum cele găsite la Platon, de exemplu. Pentru Freud, demonstrațiile realității și universalității metaforelor sale terapeutice – precum complexul Oedip – sunt ele însele constructe metaforice, drame arhetipale întruchipate și transmise în mituri.

---

* Sofocle, *Tragedii*, trad. de George Fotino, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969, p. 309.

** Diderot, *Nepotul lui Rameau*, trad. de Gellu Naum, RAO, București, 2005, p. 108.

Cel de-al doilea aspect este mult mai dificil de tratat, și sunt foarte conștient de caracterul provizoriu al sugestiilor pe care urmează să le fac despre el. După cum am văzut deja, Marx își identifica misiunea – rolul lui dramatic în istorie – cu cea a lui Prometeu, aducătorul torței răzvrătirii și a adevărului pentru a dezrobi omul. În cazul lui Sigmund Freud, pare să fi existat o mare doză de autoidentificare cu figura lui Moise, sau de autoproiectare în ea. S-au publicat studii detaliate cu privire la întru câtva enigmaticul eseu sau monografie a lui Freud despre *Moise* al lui Michelangelo, acea copleșitoare statuie care literalmente l-a strivit pe Freud când a zărit-o pentru prima dată în umbră, în colțul micii biserici întunecate de la Roma, San Pietro in Vincoli. Văzând-o, Freud a leșinat. Pe măsură ce situația lui profesională a devenit deopotrivă mai distinsă și mai controversată, pe măsură ce notorietatea și solitudinea lui s-au adâncit în jurul conștiinței sale de sine, Freud pare să fi găsit o analogie între rătăcirile mozaice și progresul mișcării psihanalitice. Și el era un mare lider, sever, neînduplecat, menit să conducă umanitatea – sau măcar o parte semnificativă din ea – către un tărâm făgăduit al raționalității, al echilibrului psihic și al adevărului științific. Și el căuta să reformeze o ceată mică și recalcitrantă de credincioși și să o transforme într-o măreață mișcare internațională.

La fel ca în cazul lui Moise, bătălia lui trebuia, în fiecare moment, să fie dusă pe două fronturi: contra neevreilor, a filistinilor, a falșilor înțelepți care doreau să închidă știința minții în cenzură și superstiție, dar și împotriva șovăielilor, recalcitranței, trădării propriilor lui adepți. Dintre cele două bătălii, cea din urmă a fost întotdeauna – ne-o spune el însuși – cea mai grea. Cu filistinii, cu atacatorii și cenzorii se putea descurca, dar nu cu trădările nechibzuite ale celor mai apropiați discipoli. Unul după altul, precum Aaron, precum Core și gloata lui, cei mai credincioși s-au răsculat, s-au desprins de întemeietor, au fondat școli rivale. Alfred Adler, Otto Rank, Wilhelm Reich, Jung – rebeliune după rebeliune, trădare după trădare, din partea celor mai înzestrați și mai apropiați de el, din partea fiilor aleși. Dar, oricât de mare ar fi suferința și singurătatea personale ale liderului, mișcarea trebuie să meargă înainte – refuzând compromisul și păstrând legea în puritatea ei originară. Prin deșertul ridicolului și al vrăjmășiei active către pragul victoriei. Într-adevăr, ofensat cum era spre sfârșitul vieții, în exil, măcinat de dureri fizice, Freud știa că psihanaliza devenise un fenomen mondial. Bănuia că America ar fi pentru ea pământul făgăduinței, și era pe deplin conștient că numele lui intrase în limbajul comun.

Cred că din perspectiva acestei identificări – intermitente, fără îndoială – cu figura talismanică

și înțeleaptă a lui Moise trebuie să vedem una dintre ultimele lucrări ale lui Freud, studiul *Moise și monoteismul*. Enigma, desigur, este următoarea: de ce Freud, atât de intim legat de persoana lui Moise, l-ar face egiptean pe părintele Israelului și al monoteismului modern? N-am întâlnit niciodată o explicație plauzibilă. A mea este doar o ipoteză. Pe când scria cartea, în 1938, Freud a putut să vadă furtuna nazismului adunându-se deasupra evreimii europene. În mod corect, a identificat geniul moral și caracterul exigent al monoteismului iudaic, al legalismului iudaic, cu Moise. Făcând din Moise un egiptean, un lider care venise la evrei din exterior, poată că, fără să-și dea seama, Freud a căutat să protejeze poporul evreu de noul val de ură al neevreilor. Fără îndoială că această încercare era iluzorie. Dar ea indică încă o dată natura mitologică, producătoare de mituri a metodei freudiene.

Cel de-al treilea aspect vizează generarea miturilor. În psihanaliză, la fel ca în marxism, există un mister al păcatului originar. Spre deosebire de Marx însă, Freud are o viziune precisă asupra acestui păcat. Povestește despre paricidul care a avut loc în hoarda primordială, despre castrarea și/sau uciderea figurii paterne de către fii. Umanitatea, spune Freud, poartă însemnul acestei crime primordiale. Din aceasta decurge lunga istorie a ajustării dintre pulsiunea instinctuală și refularea socială, dintre sexualitatea nediscriminatorie și ordinea

familială, iar această ajustare este foarte departe de a fi perfectă. *Disconfort în cultură*, una dintre ultimele sale lucrări, oferă un diagnostic ironic și dezolat al încordărilor, reprimărilor și distorsiunilor suferite de psihic în timp ce se ajustează la economiile societății ordonate. Chibzuind la ceea ce pare a fi nefericirea inerentă a speciei umane, prins într-o dialectică a impulsurilor și constrângerilor biologice și sociale, Freud se adâncește acum și mai tare în mitologic.

Cărțulia *Dincolo de principiul plăcerii* este unul dintre cele mai extraordinare documente ale istoriei imaginației tragice din Occident. Ea formulează (și țineți minte că doar foarte rari indivizi de geniu pot face așa ceva) un mit despre sensul vieții la fel de cuprinzător, de convingător din punct de vedere metaforic ca miturile care ne-au parvenit din surse colective străvechi. Două zeități, doi zei, două forțe covârșitoare guvernează și divizează ființa noastră, spune Freud. Iubirea și moartea, Eros și Thanatos. Conflictul dintre ele determină ritmurile existenței, ale procreării, ale evoluției somatice și psihice. Dar în final – contrar tuturor așteptărilor noastre intuitive și instinctive, contrar tuturor speranțelor noastre –, nu Eros, nu iubirea, ci Thanatos este mai puternic, mai aproape de rădăcinile omului. Până la urmă, specia nu râvnește la supraviețuire și perpetuare, ci la repaus, la o imobilitate perfectă. În programul vizionar al

lui Freud, explozia vieții organice care a condus la evoluția umanității a fost un fel de anomalie tragică, aproape o exuberanță fatală. A adus cu ea nespuse dureri și devastări ecologice. Dar, mai devreme sau mai târziu, acest ocol al vieții și al conștiinței se va sfârși. Acționează aici o entropie internă. O mare liniște va reveni asupra creației, la fel cum viața se întoarce la condițiile naturale ale anorganicului. Împlinirea libidoului este în moarte.

Freud *a insistat* că acestea erau doar speculații imagistice, că ele nu făceau parte din munca lui științifică, ci din ceea ce el însuși numea „metapsihologia" unui om care îmbătrânea într-o comunitate umbrită de revenirea războiului mondial și de teroarea mai particulară a unui holocaust al evreilor. Dar științificul și mitologicul se întrepătrund cu mult mai devreme. Mitul crimei din hoarda primordială este vital pentru analiza freudiană a tensiunilor ce caracterizează conștiința omului modern. Modelul unei dialectici între Eros și Thanatos este implicit în întreaga teorie freudiană a instinctului și raționalității. *Dincolo de principiul plăcerii* este, fără îndoială, o speculație metaforică; dar profunzimea ei, convingerea ei sumbră derivă din întreaga logică și desfășurare a tezelor lui Freud. Este ultimul act al încercării necontenite a lui Freud de a reconcilia omul cu o realitate desacralizată, de a face suportabilă această realitate prin sugerarea unei eliberări finale din ea. În acest

sens, atât modelul marxist, cât și cel freudian pentru om sunt scenarii ale eliberării – Prometeu, Moise, ambii eliberatori, salvatori. Dar în timp ce Marx anunță o condiție edenică eliberată de necesitate și de conflicte, Freud știe că o asemenea libertate este echivalentă cu odihna morții.

Atât în *Totem și tabu* – o carte mai timpurie –, cât și în *Moise și monoteismul*, Freud invocă explicit noțiunea unei moșteniri colective a unor amintiri primordiale. Vorbește despre transmiterea unor experiențe și traume arhetipale prin intermediul inconștientului speciei umane. Desigur, aceeași idee este presupusă tacit în metapsihologia din *Dincolo de principiul plăcerii*. Nu există până acum vreo justificare neurochimică sau neurofiziologică pentru această conjectură îndrăzneață. De fapt, noțiunea de memorie arhetipală rasială sau moștenită este în deplină contradicție cu tot ceea ce biologia moleculară ne sugerează drept posibilă explicație a mecanismului genetic. Această noțiune este un element mitologic, o metaforă călăuzitoare la fel de vitală pentru agnostica viziune freudiană asupra lumii pe cât este de importantă metafora paralelă a păcatului originar pentru viziunea teologică asupra lumii. Pentru Freud, această moștenire a amintirii arhetipale a perioadei primordiale a omului joacă exact rolul pe care, în teologia paulină, îl joacă nesupunerea omului în fața lui Dumnezeu, căderea omului.

După cum se știe foarte bine, conceptul de inconștient colectiv implică faptul că vise, amintiri, imagini fecunde sunt înrădăcinate, sunt transmise din generație în generație, ba chiar de-a lungul mileniilor. Acest concept este crucial pentru psihologia lui Jung și pentru întreaga lui teorie a arhetipurilor. După cum arată recent publicata – și îndelung așteptata – corespondență dintre Freud și Jung, ruptura amară dintre cei doi a avut motive complexe și cumulative. Printre cele mai serioase s-a numărat, fără îndoială, accentul foarte diferit pe care cei doi îl puneau pe rolul sexualității și al naturii procesului terapeutic. Dar coincidența viziunilor lor asupra moștenirii elementelor psihice și a imaginilor arhetipale sugerează, după părerea mea, că disputa dintre teoriile freudiene și jungiene nu este, în toate punctele ei, una pe de-a-ntregul autentică. Sau, pentru a fi mai precis, sugerează că în revolta sau în trădarea lui Jung existau elemente care îi erau neclare lui Freud însuși.

Psihanaliza freudiană era hotărâtă să îndepărteze din psihicul uman iluziile infantile – este expresia lui Freud – ale religiei. Avea de gând să elibereze omul de puerilitatea credințelor metafizice. Psihologia lui Jung nu numai că are, desigur, multe categorii care se bazează pe experiența religioasă, ci vede în religie o componentă necesară și în continuă evoluție a istoriei și sănătății suflе-

tului uman. Așadar, cred că disputa freudiană cu modelul jungian este, în parte, o dispută între agnosticism și credința transcendentă și, la un nivel mult mai adânc, un duel între o nouă mitologie, o credință-surogat, și un sistem care vrea să repună în drepturi străvechii zei rivali. Permiteți-mi să citez una dintre aceste foarte recent publicate scrisori. Jung îi scrie lui Freud, în vremurile de început, în care se înțelegeau.

> Mă gândesc, dragă dr. Freud, spune el, că ar trebui să-i mai lăsăm timp psihanalizei să infiltreze popoarele dinspre multe centre, să reînvie la intelectual simțul pentru simbolic și mitic, să-l retransforme încetișor pe Hristos în acel zeu-mag al viei care a fost, și să absoarbă astfel acele forțe pulsionale extatice ale creștinismului, toate acestea cu unicul scop de a face din cultul și din mitul sfânt ceea ce au fost ele, anume o sărbătoare a beției de bucurie, în care omul are dreptul să fie animal în etos și sfințenie. Tocmai aceasta a fost marea frumusețe și utilitate a religiei antice.*

Este o declarație foarte ciudată. Cred că ea explică ceva din gravitatea și dramatismul personal al rupturii dintre cei doi. Jung îi spunea lui Freud, nici mai mult, nici mai puțin decât: hai să aducem înapoi vechii zei.

---

* Scrisoare a lui Jung către Freud din 11 februarie 1910, în *Corespondența Freud–Jung*, trad. de Laura Karsch, Editura Trei, București, 2015, p. 431.

Precum marxismul ortodox, psihanaliza freudiană clasică devine, încet-încet, istorie. Nici un analist de azi nu mai întâlnește pacienți care să semene măcar cu cei descriși în cazurile lui Freud însuși. Sprijinul clinic rămâne, în continuare, problematic. Mișcarea s-a fărâmițat în zeci de bisericuțe între care există rivalități înverșunate. Eliberarea inițiată de Freud cu privire la conștientizarea sexualității, a nevoilor autonome ale copiilor, cu privire la psihopatologie și boli mintale a fost considerabilă. Datorită faptului că Freud a trăit și a lucrat, noi chiar respirăm mai liber, atât în existența noastră privată, cât și în cea socială. Dar problema era una mult mai vastă. Freud încerca să alunge umbrele arhaice ale iraționalismului, ale credinței în supranatural. Promisiunea lui, precum cea a lui Marx, era o promisiune a luminii. Ea nu a fost îndeplinită. Dimpotrivă.

3
Ultima grădină

În prima parte a faimoasei sale autobiografii filozofice, *Tropice triste*, antropologul francez Claude Lévi-Strauss povestește despre influența decisivă a lui Marx și a lui Freud asupra propriei lui vocații și metode. Claude Lévi-Strauss ne spune că vede în marxism și în psihanaliză două moduri radicale de înțelegere și reconstituire pe care le compară cu cele folosite în geologie.

Analiza societății și a conflictelor sociale și de clasă din Franța propusă de Marx în *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, studiile de caz freudiene sunt străpungeri analoage sub stratul aparenței, sub suprafața fenomenelor. Precum un geolog, gânditorul marxist al societății și analistul freudian scot la iveală dinamica gradelor de tensiune și sedimentarea care determină conturul peisajului. Mai mult, tot ca în geologie, ambele sisteme explicative pătrund în profunzime. Pătrund în profunzime și structural, și istoric; cartografierea straturilor sociale și psihice pe care ele o operează constituie o istorie. Ele ne spun cum a fost produsă

această bucată de pământ: de ce există munți și văi; cum au fost săpate albiile râurilor. Ne spun cum au evoluat trăsăturile de suprafață – instituțiile sociale, comportamentul, stereotipiile de limbaj – și de ce ele reprezintă produsul final necesar al unui proces de durată.

Cu un grad înalt al conștiinței de sine și cu o încredere în sine uneori uluitoare, *M.* Lévi-Strauss ne spune că va completa și – se deduce cât se poate de clar – va corecta și îmbunătăți munca lui Marx și Freud. Tocmai acest plan combinatoriu explicit subîntinde pretenția la totalitate prezentă în felul în care utilizează el cuvântul „antropologie". Ca nici un alt „antropolog" de până la el – poate cu excepția lui Rousseau –, Claude Lévi-Strauss folosește acest termen în sensul lui etimologic deplin: antropologia, înțeleasă corect, nu este nimic altceva decât exhaustiva „știință a omului" – *la science de l'homme*. Noi trebuie să auzim în acest cuvânt întreaga dinamică a valorilor și conotațiilor asociate rădăcinii grecești *logos* – care, după cum știm cu toții, este un cuvânt atât de dificil, care acoperă un spectru ce se întinde de la „spirit" și „comandă" până la „logică" și, poate, în felul în care este utilizat în Evanghelia a patra, chiar până la „mister întrupat". Miza antropologului – dacă e să-l distingem de un simplu etnograf sau colecționar de exotisme – nu este altceva decât o „știință a omului", un model cuprinzător de înțe-

legere a existenței umane în raport cu care investigația marxistă a forțelor sociale și cartografierea freudiană a conștiinței constituie doar niște preliminarii. Pretenția aceasta este, desigur, grandioasă; dar numai păstrând-o mereu în minte vom putea înțelege amploarea și impulsul unificator al mărețului proiect al lui Lévi-Strauss.

În încercarea mea de a spune ceva pertinent despre acest proiect, lipsa mea de calificare este cât se poate de evidentă. Formatul acestor conferințe ne acordă un timp limitat. O bună parte din materialul discutat este tehnic și ar putea fi dezbătut doar de către colegii de breaslă ai lui Lévi-Strauss. Mai mult, în puncte cruciale, textele sunt neclare și conțin un anumit grad de retorică orchestrală, inseparabilă de marele talent de scriitor al lui Lévi-Strauss. Însă, pentru oricine este interesat de ideea și de meritele mărețelor mitologii care au încercat să umple golul lăsat în urmă de religie, opera lui Lévi-Strauss prezintă un interes capital. Avem, într-adevăr, de-a face aici cu un creator de mituri, un mitograf, un inventator de legende pentru care ideea unei mitologii complete, totale este absolut centrală.

Dacă timpul ne-ar permite-o, aș vrea să schițez fundalul pe care se profilează această centralitate. Precedentul foarte îndepărtat este furnizat de gânditorul italian de la finalul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, Vico, a cărui

Știință nouă a spus pentru prima dată că miturile, poveștile Antichității grecești, legendele au avut un nucleu vital de istorie socială și psihologică. Alte modele, mai recente, se află la îndemână, sub forma unor Michelet, Victor Hugo și Wagner. *La Légende des siècles* a lui Hugo și *Götterdämmerung* a lui Wagner își au echivalentul precis în *La Pensée sauvage* și *Mythologiques* ale lui Lévi-Strauss. Până și stilul prozei lui Lévi-Strauss are acea textură de orchestră atât de specifică artelor epice ale secolului al XIX-lea. Dar acesta ar fi un subiect de sine stătător.

Pentru Claude Lévi-Strauss, miturile nu sunt altceva decât instrumentele supraviețuirii omului ca specie gânditoare și socială. Tocmai prin mituri îi conferă omul un sens lumii, prin ele experimentează el lumea într-un mod coerent, și cu ajutorul miturilor reușește el să înfrunte prezența iremediabil contradictorie, divizată și străină a lumii. Omul este prins în contradicții fundamentale precum cele dintre ființă și neființă, bărbat și femeie, tinerețe și bătrânețe, lumină și întuneric, comestibil și toxic, mobil și inert. Prin mijloace pur raționale, spune Lévi-Strauss, omul nu poate să rezolve aceste formidabile antiteze ce intră în conflict una cu alta. Omul se găsește la oricare din polii timpului imaginabil, confruntat cu misterul originii sale și apoi cu cel al extincției sale. Haosul coexistă cu

niște simetrii aparent remarcabile. Doar miturile sunt capabile să articuleze aceste antinomii universale, să găsească explicații figurative pentru situația scindată a omului în natură. În viziunea lui Lévi-Strauss, omul este o primată mitopoetică (expresia e dificilă, dar nu avem una mai bună), o primată capabilă să confecționeze, să creeze mituri și, prin ele, să facă față mersului contradictoriu și insolubil al sorții sale. Doar omul poate să construiască, să moduleze și să confere aderență emoțională mito-logicului (o cratimă necesară), miticului și logicului, logicului dinăuntrul mitului.

O parabolă hasidică ne istorisește că Dumnezeu l-a creat pe om pentru ca omul să poată spune povești. Această spunere de povești este, după Lévi-Strauss, tocmai condiția existenței noastre. Alternativa ar fi inerția totală sau eclipsa rațiunii. Capacitatea mediatoare, ordonatoare a miturilor, abilitatea lor de a „codifica" – un alt cuvânt al lui Lévi-Strauss –, de a oferi o expresie coerentă realității indică un acord armonios profund între logica internă a creierului și structura lumii exterioare. „Când mintea procesează datele empirice pe care le primește procesate anterior de organele de simț, ea continuă să prelucreze structural ceea ce era deja, de la bun început, structural. Și poate face asta numai dacă mintea, corpul căruia îi aparține mintea și lucrurile pe care mintea și corpul le percep sunt parte integrantă din una și aceeași

realitate."* Codurile prin intermediul cărora sunt transmise și înțelese aceste percepții sunt, sugerează Lévi-Strauss, binare. Acesta este, din nou, un cuvânt tehnic, pe care însă nu ne e greu să-l înțelegem. El spune că tot ceea ce e important vine în seturi de câte doi. Astfel ajungem la relațiile și interacțiunile dintre ceea ce el numește „marile perechi". De exemplu, afirmația și negația, care, în limbaj simplu, înseamnă doar da și nu; organic și anorganic; stânga și dreapta; înainte și după. Lévi-Strauss sugerează că simetriile sistemului nervos și arhitectura emisferică a cortexului uman – cele două jumătăți ale creierului nostru – par a fi reflexii ale acestei structuri binare a realității.

Dintre toate polaritățile fundamentale care structurează destinul și „știința omului", conform lui Lévi-Strauss, cea mai importantă este cea dintre Natură și Cultură (el scrie de obicei cu majusculă aceste cuvinte). În străfundurile cele mai intime ale ființei și istoriei lui, omul este un amestec scindat de elemente biologice și socio-culturale dobândite. Condiția noastră este determinată de interacțiunea dintre constrângerile biologice, pe de o parte, și variabilele socio-culturale, de cealaltă parte. Această interacțiune este în toate privințele dina-

* Vezi Claude Lévi-Strauss, „Structuralism and ecology", Gildersleeve Lecture susținută la Barnard College, New York, în 1972.

mică, deoarece mediul – care influențează biologia umană – este el însuși modificat de activitățile sociale și culturale ale omului. Dar acest set binar, Natură/Cultură, indică și o ambiguitate esențială – chiar o tragedie – în geneza conștiinței umane.

În cele două conferințe anterioare, am văzut că atât Marx, cât și Freud au preluat de la religie și de la teologia sistematică inferența păcatului originar, a căderii omului – deși nici una din cele două mitologii nu e tocmai precisă când vine vorba să descrie circumstanțele acestui dezastru. Lévi-Strauss este precis. Deși a fost necesară, deși va fi fost cu siguranță înscrisă în codul genetic și potențialul evolutiv al speciei umane, tranziția noastră de la o stare naturală la una culturală a fost și un pas distructiv, care a lăsat cicatrici atât asupra psihicului uman, cât și asupra lumii organice.

Pentru explicitarea acestui punct, Lévi-Strauss face apel la două mituri – și este, desigur, foarte revelator ori îngrijorător pentru noi că aceste două mituri selectate de Lévi-Strauss sunt tocmai cele pe care Marx și, respectiv, Freud le aleseseră drept emblemele lor principale. Amintiți-vă că, pentru Marx, Prometeu era simbolul inteligenței revoluționare, al revoltei intelectului împotriva ignoranței și a tiraniei arbitrare. Freud clarifică aluziile erotice din această temă. Ne vorbește despre furtul focului în falica tulpină scobită a unei trestii, despre simbolismul plin de sexualitate al păsării devoratoare

și despre regenerarea zilnică a potenței lui Prometeu. Lectura lui Lévi-Strauss este complet diferită. Aproprierea prometeică a focului pentru nevoile și dorințele umane codifică pasul catastrofal prin care omul a dobândit controlul asupra factorilor principali din ambientul său biologic. După ce a furat focul, omul poate avea lumină și după căderea întunericului; cu ajutorul focului, omul poate păstra carnea vânatului sub formă afumată sau gătită, și nu trebuie s-o mănânce pe loc; având foc de la Prometeu, omul poate să-și încălzească locuința, învingând astfel constrângerile iernii. Fără îndoială, stăpânirea focului este premisa progresului sociocultural. Dar pentru ea am plătit, spune Lévi-Strauss, un preț formidabil. Odată ce are o vatră și deține arta gătitului, omul s-a desprins de lumea animală și de strânsele relații imediate dintre consumator și mâncare. După ce a schimbat polaritățile binare dintre lumină și întuneric, cald și frig, noapte și zi, omul se găsește într-o poziție de putere nenaturală în raport cu mediul său și cu propriile sale origini animale. Această ambiguitate este simbolizată de statutul lui Prometeu, jumătate uman, jumătate divin. Separarea de ordinea naturală adusă de furtul focului (iar noțiunea de furt *este* esențială în legendă) își primește pedeapsa prin izolarea lui Prometeu și prin atacurile vulturului asupra lui.

Dacă vă întoarceți către marile mituri care au captivat imaginația omului și ale căror elemente tematice se regăsesc în toate limbile și grupurile etnice, la rădăcina lor veți găsi, spune Lévi-Strauss, indicii despre ruptura culturală a omului de lumea naturală și despre disconfortul profund pe care această ruptură l-a lăsat în sufletele noastre. Disconfort – termenul lui Freud fusese *Unbehagen*, cel al lui Marx, alienare. Mitul lui Oedip e la fel de revelator – iar felul în care Lévi-Strauss glosează asupra lui Oedip constituie o nedisimulată critică și corijare a marelui său rival, Freud. Lévi-Strauss își fixează atenția exact asupra motivelor pe care descifrarea freudiană le neglijează. Amintiți-vă că răspunsul lui Oedip la ghicitoarea Sfinxului a fost „omul". Este un element pe care Freud nu-l ia deloc în seamă. Un al doilea element pe care Freud nici măcar nu-l menționează este faptul că Oedip șchiopătează. Și tocmai aceste elemente reprezintă pentru Lévi-Strauss o provocare.

Conform lecturii lui Lévi-Strauss, avem de-a face aici cu încă un mit, cu încă o ordonare structurală a ființei scindate a omului. Cândva, noi toți am mers sau am alergat în patru labe. Apoi omul și-a silit coloana vertebrală să fie verticală. Acum, ne deplasăm doar pe două membre, dominăm peisajul, dominăm speciile animale. Dar, la fel ca furtul focului, această particularitate suverană ne-a dezechilibrat, la propriu. Hominizii, cum s-ar

spune, au reușit să acceadă la umanitate numai șchiopătând. Astfel, tema incestului din povestea lui Oedip nu este – așa cum voia Freud – o dramatizare a sexualității infantile reprimate. Ea semnalează absolut decisiva instituire și definire a categoriilor de rudenie. Oedip își asumă povara tranziției speciei umane de la împerecherile la întâmplare – ca la atâtea feluri de animale – la continuitățile economice și generaționale ale codului familial.

Interzicerea anumitor grade de incest determină – și chiar definește – identitatea omului în calitate de conștiință social-istorică. Ea este complet inseparabilă de evoluția vorbirii umane. Iar în acest punct Lévi-Strauss lansează una dintre ipotezele sale inspirate. El spune că nu putem interzice un lucru decât dacă vocabularul și gramatica noastră sunt suficient de precise și de bogate ca să-l desemneze. Cu alte cuvinte, putem avea incest și reguli de înrudire doar atunci când avem o structură propozițională suficient de bogată și destule cuvinte ca să-l putem defini pe vărul de-al treilea, din generația stră-străbunicilor, al unchiului dinspre mamă. Așa că, într-un fel, gramatica este o condiție de bază a legii morale fundamentale. Regulile de înrudire constituie, literalmente, semantica existenței umane. Dar, din nou, ruptura de Natură, accederea la Cultură sunt înstrăinări de mediul și de animalul dinăuntrul nostru. Limbajul este condiția

necesară a excelenței umane, dar omul nu poate nici să comunice cu rudele sale animale, nici să strige, cerându-le ajutorul.

Până și aceste exemple prescurtate, simplificate ar trebui să surprindă totuși ceva din amploarea „antropo-logiei" – tot cu cratimă – a lui Lévi-Strauss și a propriilor sale instincte mitopoetice. Din punct de vedere formal, munca lui elucidează structura înțelesului, regulile de transformare, legăturile cu ritualul și cu dezvoltarea narațiunii scrise a circa 800 de mituri amerindiene. Prin această elucidare Lévi-Strauss încearcă să stabilească principiile de corespondență care leagă între ele evoluția psihosomatică a omului, structura creierului nostru, natura limbajului și mediul fizic. Dar deși îi place să se definească drept un simplu ucenic într-ale miturilor, Lévi-Strauss este, de fapt, un creator de mitologie, iar comparația cu rolul lui Frazer în *Creanga de aur* e în același timp evidentă și, din punctul de vedere al statutului tehnic al lui Lévi-Strauss în domeniu, întru câtva deranjantă. Dacă nu cumva îl înțeleg greșit, Lévi-Strauss articulează o viziune profetică asupra apocalipsei la fel de răzbunătoare și de convingătoare ca oricare dintre cele concepute după Apocalipsa lui Ioan și panicile milenariste ale secolului al X-lea.

Spunând aceasta mă apropii, desigur, de o foarte îngrijorătoare problemă – adică, din nou, de întrebarea: Avem de-a face cu un ansamblu teoretic

științific, sistematic? Cum eu sunt din afara domeniului, ar fi absolut impertinent din partea mea să fac altceva decât să trimit la diferențele care separă acum concepția lui Lévi-Strauss despre ceea ce face un antropolog de concepția care transpare din viața și activitatea profesională a colegilor săi universitari. Pentru ei, Lévi-Strauss este un creator de fantezii șocante. El, dimpotrivă, îi privește ca pe niște oameni atât de jalnic lipsiți de imaginație, încât sunt realmente nevoiți să meargă și să șadă în corturi sau în savane ori deșerturi, privindu-i pe băștinașii muribunzi pentru a afla ceea ce știau deja că se găsește acolo. Nu cred că ar trebui să ne pronunțăm pentru o tabără sau cealaltă.

Din punctul nostru de vedere, ceea ce este fascinant de urmărit la Lévi-Strauss este evoluția unei măreție explicații postreligioase, pseudoteologice a omului. Ea spune cam așa. Căderea omului nu a eradicat, dintr-un foc, toate vestigiile Grădinii Edenului. Mari zone de natură primordială și de viață animală au continuat să existe. Când au crezut că au găsit rase umane inocente în paradisul Mărilor Sudului sau în marile păduri ale Lumii Noi, călătorii secolului al XVIII-lea au căzut pradă unui fel de iluzie premeditată. Dar idealizările lor aveau o anumită validitate. Deoarece trăiseră, cum s-ar spune, în afara istoriei, deoarece rămăseseră supuși unor norme sociale și mentale primordiale, deoarece întreținuseră o profundă intimitate cu

plantele și animalele, oamenii primitivi *chiar* întruchipau o stare mai naturală. Despărțirea lor culturală de natură se întâmplase, desigur, cu sute și mii de ani în urmă, dar era mai puțin drastică decât cea a omului alb: mai precis, modurile lor culturale, ritualurile, miturile, tabuurile, tehnicile de adunare a hranei erau cumpănite astfel încât să liniștească natura, să o aline, să poată trăi cu ea, să facă ruptura dintre natură și cultură mai puțin sălbatică, mai puțin hotărâtoare.

Când a dat peste aceste umbre ale rămășițelor Edenului, omul occidental s-a apucat să le distrugă. A măcelărit nenumărate popoare nevinovate. A culcat la pământ pădurile, a pârjolit savana. Apoi, furia lui distructivă s-a îndreptat către speciile animale. Una câte una, ele au fost hăituite până la extincție sau până la supraviețuirea artificială din grădinile zoologice. Această devastare a fost adesea intenționată: ea a rezultat direct din cucerirea militară, din exploatarea economică, din impunerea unor tehnologii uniforme asupra modurilor de viață indigene. Milioane au pierit sau și-au pierdut identitatea și moștenirea etnică. Unii observatori situează la douăzeci de milioane numărul de victime doar din Congo, de după începutul dominației belgiene. Limbile – care codificaseră, fiecare, o viziune unică asupra lumii – au fost împinse cu forța în uitare. Egreta și balena au fost vânate aproape până la anihilare. Ba chiar, adesea, distrugerea

se petrecea din greșeală sau decurgea din binefaceri. Darurile pe care le adusese omul alb – daruri medicale, materiale, instituționale – s-au dovedit fatale pentru destinatarii lor. Fie că a venit să cucerească sau să facă prozelitism, să exploateze sau să trateze, omul occidental a adus nimicire. Posedați, cum ar veni, de un fel de furie arhetipală față de propria noastră excludere din Grădina Paradisului, de un fel de amintire chinuitoare a acelei căderi în dizgrație, am străbătut întreg pământul în căutarea vestigiilor Edenului și le-am distrus peste tot pe unde le-am găsit.

Analiza acestei nimiciri are, la Lévi-Strauss, o notă specială de ironie acidă. Căci antropologul însuși și-a jucat rolul ambivalent în această distrugere. Ideea de a călători spre locuri îndepărtate pentru a studia popoare și culturi străine se regăsește doar la omul occidental; ea izvorăște din geniul prădător al grecilor; nici un popor primitiv nu a venit vreodată să ne studieze. Pe de o parte, acesta este un impuls intelectual dezinteresat. Reprezintă unul dintre titlurile noastre de glorie. Dar, pe de altă parte, el este o parte integrantă a exploatării. După vizita antropologului – oricât de îndemânatic, de discret și de plin de tact ar fi acesta –, nici o comunitate indigenă nu supraviețuiește intactă. Obsesia occidentală de a cerceta, a analiza, a clasifica toate formele de viață este ea însăși un mod de a subjuga, un mod psihologic

și tehnic de dominație. În mod fatal, gândirea analitică va denatura sau va distruge vitalitatea obiectului ei. În jurul acestui paradox melancolic se învârt *Tropicele triste* ale lui Lévi-Strauss.

Odată cu anii, mânia vizionară a lui Lévi-Strauss s-a intensificat. Distrugerea ordinelor vegetale și animale înfăptuită în numele progresului tehnologic, exploatarea unei mari părți a umanității în beneficiul unei minorități, presupoziția – doar vag pusă sub semnul întrebării – a superiorității omului occidental asupra așa-ziselor comunități primitive sau subdezvoltate – toate acestea îl umplu pe Lévi-Strauss de o repulsie dispreţuitoare. Barbaria politică a secolului XX, fenomene precum Holocaustul sau cursa înarmării nucleare nu îi par lui Lévi-Strauss accidentale. Ele sunt corelativele directe ale modului criminal în care omul alb tratează ecologia. După ce a distrus puținele urme rămase ale Edenului (și aceasta este logica metaforei sau mitului punitiv al lui Lévi-Strauss), prădătorul occidental trebuie să se arunce acum asupra lui însuși.

Putem, cu siguranță, să spunem că așa stau lucrurile, dar că suntem acum conștienți de distrugerea pe care am produs-o. Putem spune că cei mai grijulii dintre occidentali – mai ales tinerii – încearcă să salveze mediul natural, să apere speciile animale, să protejeze infimele insulițe de pământ virgin care au mai rămas. Prea târziu, afirmă Lévi-Strauss, mult prea târziu. Până și încercările

noastre de a salva – drept mărturie stau rezervațiile indienilor din Amazonia – aduc cu ele noi dislocări, noi eroziuni. Acolo unde sunt în joc interesele economico-politice – în industria vânătorii de balene, în chestiunea conductelor din Alaska sau a emancipării Noii Guinee – cinismul și distrugerea vor învinge. În consecință, spune Lévi-Strauss, suntem condamnați. Antropologia, știința omului, va culmina, spune el, în „entropologie". În franceză, jocul de cuvinte este perfect, cele două cuvinte – *anthropologie*, *entropologie* – nu se pot distinge unul de celălalt. Antropologia va culmina în știința entropiei, știința extincției. Acest sumbru joc de cuvinte conduce la imaginea culminantă a pământului lipsit de umanitate, curățat de gunoiul lăcomiei și autodistrugerii umane, rotindu-se rece și gol în spațiul vid. Aș vrea să citez întreg pasajul. E din *Mythologiques*, de la finalul volumului 4, și dați-mi voie să-l citez în franceză de vreme ce suntem, la urma urmei, împreună într-un context canadian. De asemenea, ritmul și splendoarea acestui pasaj îl fac aproape intraductibil:

> L'opposition fondamentale, génératrice de toutes les autres qui foisonnent dans les mythes et dont ces quatre tomes ont dressé l'inventaire, est celle même qu'énonce Hamlet sous la forme d'une encore trop crédule alternative. Car entre l'être et le non-être, il n'appartient pas à l'homme de choisir. Un effort mental consubstantiel à son histoire, et qui ne cessera

qu'avec son effacement de la scène de l'univers, lui impose d'assumer les deux évidences contradictoires dont le heurt met sa pensée en branle et, pour neutraliser leur opposition, engendre une série illimitée d'autres distinctions binaires qui, sans jamais résoudre cette antinomie première, ne font, à des échelles de plus en plus réduites, que la reproduire et la perpétuer: réalité de l'être, que l'homme éprouve au plus profond de lui-même comme seule capable de donner raison et sens à ses gestes quotidiens, à sa vie morale et sentimentale, à ses choix politiques, à son engagement dans le monde social et naturel, à ses entreprises pratiques et à ses conquêtes scientifiques; mais en même temps, réalité du non-être dont l'intuition accompagne indissolublement l'autre puisqu'il incombe à l'homme de vivre et lutter, penser et croire, garder surtout courage, sans que jamais le quitte la certitude adverse qu'il n'était pas présent autrefois sur la terre et qu'il ne le sera pas toujours, et qu'avec sa disparition inéluctable de la surface d'une planète elle aussi vouée à la mort, ses labeurs, ses peines, ses joies, ses espoirs et ses œuvres deviendront comme s'ils n'avaient pas existé, nulle conscience n'étant plus là pour préserver fût-ce le souvenir de ces mouvements éphémères sauf, par quelques traits vite effacés d'un monde au visage désormais impassible, le constat abrogé qu'ils eurent lieu c'est-à-dire rien.

[Opoziția fundamentală, generatoare a tuturor celorlalte de care abundă miturile și pe care aceste patru volume le-au inventariat, este tocmai cea pe care o enunță Hamlet sub forma unei încă prea credule alternative. Căci între a fi și a nu fi nu e treaba omului să

aleagă. Un efort mintal consubstanțial istoriei sale, și care nu va înceta decât odată cu dispariția sa de pe scena universului, îi impune omului să-și asume cele două evidențe contradictorii, a căror ciocnire pune gândirea omului în mișcare și, pentru a le neutraliza opoziția, generează o serie nelimitată de alte distincții binare care, fără a rezolva vreodată antinomia primă, nu fac decât să o reproducă și să o perpetueze la o scară tot mai mică: realitate a ființei, pe care omul o experimentează în adâncul său drept singura în stare să dea dreptate și sens gesturilor sale cotidiene, vieții sale morale și sentimentale, alegerilor sale politice, angajamentului său în lumea naturală și socială, inițiativelor sale practice și cuceririlor sale științifice; dar, în același timp, realitate a neființei, a cărei intuiție o însoțește în mod indisolubil pe cea a ființei, întrucât îi revine în mod necesar omului să trăiască și să lupte, să gândească și să creadă, să-și păstreze, mai ales, curajul, fără să-l părăsească însă vreodată certitudinea opusă, aceea că odată, demult, el nu era prezent pe pământ și că nu va fi întotdeauna pe pământ și că, odată cu dispariția sa ineluctabilă de pe suprafața unei planete care este, la rândul ei, sortită morții, va fi ca și cum truda sa, suferințele și bucuriile sale, speranțele și operele sale n-ar fi existat niciodată, nemaifiind nici o conștiință care să păstreze măcar amintirea acestor mișcări efemere, exceptând, prin câteva trăsături repede șterse ale unei lumi cu un chip de-acum îndepărtat impasibil, constatarea abrogată că au avut loc, adică nimic.]

Ascultătorii acestor prime trei conferințe vor fi observat că există, între cele trei mitologii pe care le-am analizat până acum, o legătură pe care am

putea-o numi „genetică". Mi-ar trebui o subtilitate extremă – și ar trebui să trec dincolo de obiectivele acestor conferințe – pentru a putea evalua contrastiv și în profunzime iudaismul lui Marx, al lui Freud și al lui Lévi-Strauss. Se știe prea bine că Marx s-a întors împotriva trecutului său etnic-spiritual. A ajuns să scrie un text virulent despre problema evreiască, în care a identificat iudaismul cu viciile capitalismului și a proclamat nevoia unei – la propriu – soluții finale, sub forma unei asimilări complete. Fără îndoială, extremismul propunerii lui arată cât de nemulțumit era Marx de propriul său statut. După cum am văzut în legătură cu modul în care a tratat tema lui Moise, atitudinile lui Freud au fost complexe, iar motivele din spatele lor au rămas, foarte probabil, la un nivel subconștient. Fiind profund evreu în temperament, evreu în modul de a simți și în viața privată, el s-a străduit să-i asigure mișcării psihanalitice o bază etnică mai largă, o respectabilitate în lumea neevreilor. În prefața la ediția ebraică a cărții sale *Totem și tabu* din 1930, Freud s-a autodescris ca fiind – citez – „complet înstrăinat de religia înaintașilor mei". Dar apoi continuă – și citez din nou – „Dacă m-ar întreba cineva «Ce anume din tine mai este evreu?», ar trebui să răspund: «Foarte mult, probabil esențialul»". Iar prin aceasta Freud pare să se fi referit la idealul căutării intelectuale și la o înaltă seriozitate morală. Din câte știu, Lévi-Strauss nu

s-a pronunțat asupra acestui subiect; pare chiar să-l evite cu grijă. Tocmai insistența lui asupra faptului că Holocaustul nu are un statut – istoric sau metafizic – privilegiat, că el este doar o parte din structura generală a masacrării și extincției, dezvăluie dorința lui de a se distanța de orice particularitate evreiască. L-am auzit vorbind cu dispreț despre cei care încearcă să separe Holocaustul din al Doilea Război Mondial de continuitatea masacrării popoarelor, a speciilor animale și a formelor naturale care, în marele său mit al răzbunării, constituie principala vină a omului modern. Ba chiar va spune cu amărăciune că, dintre toți oamenii, evreul ar trebui să fie cel mai sensibil la universalitatea măcelului care-l înconjoară, și mai conștient de acesta.

Totuși, există aspecte iudaice specifice, ba chiar unele accentuate, în fiecare dintre cele trei cazuri. Mesianismul utopic al lui Marx, obsesia lui pentru dreptate, concepția lui despre drama și logica istoriei, toate au rădăcini adânci în tradițiile profetice și talmudice. Viziunea dătătoare de speranță a lui Marx, pe care am comparat-o cu cea a lui Isaia, despre dragostea căreia i se răspunde doar cu dragoste și despre încrederea căreia i se răspunde doar cu încredere, promisiunea lui că istoria este, la urma urmei, rațională, că ea are o logică și că aceasta este cea a eliberării umane, toate acestea au precedente și paralele foarte ample în fiecare

aspect al gândirii iudaice. Intelectualismul neobosit al lui Freud, pesimismul și severitatea eticii lui, încrederea lui neabătută în puterea cuvântului – și acestea sunt legate de aspecte-cheie ale sensibilității evreiești. Doar un om care venea din această tradiție ar fi crezut la fel de profund ca Freud, în pofida barbariei crescânde, în supremația cuvântului omului în fața ignoranței și morții și distrugerii. Mai presus de orice, el a fost, în sensul rabinic al termenilor, un interpret al textelor, un creator de parabole. La Lévi-Strauss, există un sentiment obsesiv al condamnării, al eșecului omului de a-și onora responsabilitățile contractuale față de restul creației. În vremurile moderne, n-am avut niciodată o interpretare mai puternică, mai explicită a ruperii de către om a legământului cu misterul creației și al propriei ființări împrumutate într-o lume pe care el ar trebui s-o apere și s-o conserve, într-o grădină pe care a primit-o ca s-o cultive, nu ca s-o distrugă.

Dar am în minte o trăsătură mai generală, structurală. Iată trei mitologii create pentru a explica istoria omului, natura omului și viitorul nostru. Cea a lui Marx se sfârșește cu o promisiune a izbăvirii; cea a lui Freud, cu o viziune a reîntoarcerii în moarte; cea a lui Lévi-Strauss, cu o apocalipsă antrenată de răul și distrugerea umane. Toate trei sunt mitologii raționale ce pretind un statut normativ, științific. Toate trei decurg dintr-o metaforă

comună a păcatului originar. Poate fi oare complet accidental faptul că aceste trei constructe vizionare – dintre care două, marxismul și teoria lui Freud, au adus deja atâtea schimbări în istoria Occidentului, ba chiar a lumii – provin dintr-un sol evreiesc? Nu există oare o logică reală în faptul că aceste surogate ale unei teologii și ale unei concepții despre istorie creștine muribunde, că aceste încercări de a înlocui un creștinism pe moarte au venit de la cei a căror proprie moștenire creștinismul încercase atât de mult s-o substituie?

4
Omuleții verzi

Primele trei conferințe din această serie n-au fost dintre cele mai ușoare. Și nici ultima nu va fi prea ușoară. Așa că un moment de respiro ar fi bine-venit. Dar, deși subiectul pe care vreau să-l abordez acum este, în el însuși, ridicol, îmi va fi greu „să-mi țin cumpătul" din cauza risipei economice pe care o atrage după sine, a irosirii speranțelor și emoțiilor umane pe care o generează. Cultul lipsei de rațiune, isteria organizată și obscurantismul care au devenit caracteristici atât de importante ale sensibilității și comportamentului occidental sunt, într-o anumită măsură, comice și adesea banale; dar ele reprezintă o ratare a maturizării, o autoînjosire care sunt, în esență, tragice.

Fenomenele la care mă gândesc sunt atât de răspândite, de diverse și de împletite unele cu altele încât, în formatul pe care îl avem aici la dispoziție, va trebui să ne rezumăm la câteva indicații succinte. Dar faptul în sine este limpede: din punctul de vedere al banilor cheltuiți și al timpului consumat, al numărului de bărbați și femei implicați –

într-un grad mai mic sau mai mare –, din punctul de vedere al literaturii produse și al ramificațiilor instituționale, climatul nostru psihologic și social este cel mai contaminat de superstiție și irațional de la Evul Mediu încoace, ba poate chiar de la criza lumii elenistice. La fel ca în cazul compendiilor medievale de satanism și alte lucruri necurate, o clasificare a șarlataniilor și aberațiilor relevante ar fi folositoare. Dar, cum nu am nici competența, nici curajul pentru a întocmi o asemenea clasificare, permiteți-mi să sugerez aici doar câteva rubrici largi și imprecise.

Conform statisticilor – provizorii, e adevărat –, astrologia este acum o afacere a cărei cifră totală e în jur de 25 de milioane de dolari pe an în societățile industriale occidentale. Probabil că nu se poate calcula cu precizie cât de mult se investește în activitățile astrologice în lumea a treia și în comunitățile semitehnologizate emergente din Asia. Tarabele cu cărți sunt pline de literatură astrologică; dintre ziarele de calitate, doar câteva nu au o rubrică de astrologie zilnică sau săptămânală. Toate periodicele, de la tabloide până la cele mai îngrijite, conțin horoscoape săptămânale sau lunare. La o numărătoare aproximativă, aflăm că în Statele Unite sunt de trei ori mai mulți astrologi de meserie decât bărbați și femei afiliați corpurilor profesionale din fizică și chimie la un loc. Intensitatea credulității individuale variază de la obediența

totală – adulți care nu merg la muncă și se urcă la loc în pat când aștrii sunt într-o configurație amenințătoare – la murmurul ușor jenat și autoironic al sufletelor elegante care „nu cred cu totul în asta", dar simt că s-ar putea să fie ceva acolo. „La urma urmei, petele solare afectează câmpurile magnetice, dragul meu, iar punctele de incidență ale radiațiilor cosmice acoperă întreg pământul, nu-i așa?" Analogia derivată de aici e un nonsens absolut, dar asta nu contează.

Dacă urcăm încă puțin pe scara lipsei de sens ajungem la astral sau la galactic. Obiecte zburătoare neidentificate au fost observate rotindu-se, plutind deasupra Pământului în mănunchiuri luminoase. Piloți serioși le-au observat în albastrul profund al stratosferei. Farfurii aerodinamice au urmărit prietenește automobile care zoreau spre casă pe autostrăzile din Arizona sau New South Wales. Dar toate astea sunt mărunțișuri. OZN-urile au aterizat, lăsând după ele urme pârjolite în formă de ou sau culcând iarba la pământ. În anumite cazuri, creaturi bizare – dar binevoitoare – au ieșit din ele și au luat, pentru scurtă vreme, pământeni în custodie. Ei au exprimat încurajări sau avertizări cu privire la viitorul umanității, destinul ei politic și izbăvirea ei ecologică. Ba chiar au început să colaboreze cu anumiți indivizi înzestrați, conferindu-le acestora clarviziune și puteri psihokinetice

(așa ne asigură, cel puțin, biograful domnului Uri Geller*).

Vă îndoiți de aceste descinderi recente? Sigur nu veți putea pune sub semnul întrebării „dovezile copleșitoare" ale vizitatorilor extratereștri din trecut... Ajunge să vă uitați în jur: la desenele pe piatră din Sahara sau Kalahari, cu aparentele lor marcaje astronomice și cu siluetele lor misterioase, cu căpătâni ascuțite; la ciudatele modele zigzagate și hașurile ce par gravate în văile de la mare altitudine din Anzi, contururi vizibile pe de-a-ntregul doar din văzduh; la craniul unui om de Neanderthal străpuns de un pretins proiectil sferic din metal; la dolmene și menhire enigmatic localizate în zone rămase în rest neatinse de om; la fragmente din presupuse scrieri indescifrabile sau din pictograme mai vechi decât inscripțiile de pe Insula Paștelui sau runele de la Mohenjo-Daro. Uitați-vă în oricare dintre mitologiile antice, ba chiar și la istorisirea felului în care fiii lui Dumnezeu au mers la fiicele omului în Facerea 6. Nu există religie, nu există corpus mitologic antic, nici credințe sau ritualuri arhaice care să nu certifice

* Iluzionist și vedetă de televiziune (născut în 1946 la Tel Aviv), care pretindea că are abilități paranormale. Biografia menționată – Andrija Puharich, *Uri: A Journal of the Mystery of Uri Geller*, Anchor Press/Doubleday, New York, 1974 – fusese publicată cu puțin timp înaintea acestor conferințe.

sau să nu facă aluzie la coborârea pe pământ a unor creaturi superioare speciei umane.

Bineînțeles, un paralelism complet ilegitim este din nou invocat. Că suntem acum pe cale de a revizui cu totul estimările noastre anterioare privind abilitățile observaționale ale comunităților preistorice; că, după câte se pare, cercurile și alinierile de piatră megalitice, de la Insulele Baleare până la Hebride, au fost de fapt niște indicatori astronomici sau ai anotimpurilor destul de precișii; că noțiunea noastră de evoluție liniară este pusă oarecum sub semnul întrebării de un model mai subtil și mai ciclic – toate acestea sunt fapte reale, care pot fi cercetate rațional, criticate și infirmate. Dar ele nu au nimic de-a face cu imbecilitățile pompoase ale isteriei OZN sau cu fantezia ambasadorilor galactici. Și totuși aceste subiecte au dat naștere unei mode publicistice, ba chiar unei industrii editoriale care ajunge la milioane de exemplare de reviste, broșuri și cărți.

Termenul „astral" are legătură și cu un al doilea tip de fantasmagorie. O altă vastă industrie cu multiple subdiviziuni este cea a ocultului. Fenomene psihice, psihokinetice sau telepatice sunt studiate cu maximă seriozitate. Clarvăzători de toate soiurile prosperă, începând cu femeia de pe faleză care ghicește în frunze de ceai și până la practicanții grafologiei, chiromanției, geomanției și cititorii în cărți de Tarot. Deși ectoplasma nu mai e tocmai

la modă – după ce a dus la demascarea unor înșelătorii primitive în fiecare caz examinat cu atenție –, nu același lucru se poate spune despre medii. Atâta doar că vechiul ritual al ciocănitului în masă și al lămpii acoperite a fost înlocuit cu tehnicile mai suave ale aurei magnetice și hipnozei. Percepția extrasenzorială este într-o nemaipomenită vogă. Bazându-se pe chestiuni ca *déjà-vu*, derivând analogii grosolane din existența câmpurilor magnetice în jurul obiectelor și evenimentelor, folosindu-se, într-un mod cât se poate de naiv, de ipotezele privind indeterminarea și complementaritatea din fizica particulelor elementare, lobby-ul percepției extrasenzoriale prosperă.

Un întreg edificiu de pseudoștiință a fost ridicat pe fundația câtorva anomalii – interesante, e adevărat – ale percepției umane și ale legilor statisticii, care nu sunt, desigur, legi în sensul tare al unui determinism transcendent irevocabil. Coincidențelor, dintre care multe sunt evident neverificabile, li se acordă o importanță nefirească. Ciudățeniile sau regularitățile aparent anormale din ceea ce ar trebui să fie o serie de evenimente pur aleatorii – apariția cărții de joc corecte sau ghicirea peste medie a unor simboluri ascunse – sunt citate drept dovezi în sprijinul unei viziuni oculte, animiste asupra universului. Fără să o știe, dar în moduri foarte familiare adepților rozacrucianismului, ai doctrinei Lotusului de Aur sau ai Atlantidei ascunse, omul

modern este încâlcit într-o rețea de forțe psihice. Există răsturnări sau sincronii temporale în care trecutul, prezentul și viitorul se suprapun. Prezențele astrale se vor manifesta; zarul va arăta numai șase; numărul permisului pentru câine este numărul de telefon al iubitei ridicat la puterea a treia și înjumătățit de trei ori. Constructorii piramidelor știau, Nostradamus știa, Madame Blavatsky i-a șoptit secretul lui Willie Yeats. Comandați broșura introductivă gratuită.

O analogie rațională, contrastivă este prezentă și aici. Dar ea trebuie evidențiată cu foarte multă grijă.

În pofida numeroaselor rezerve subtile care ar putea fi formulate, rămâne totuși adevărat că limbajul nostru cotidian și imaginarul nostru comun operează încă în cadrul unui dualism minte–corp destul de superficial. În felul nereflectat în care apelăm de obicei la polarități precum psihic–fizic, mintal–corporal, înnăscut–dobândit din mediu, abia dacă am rafinat cu ceva schemele disociative ale filozofiei carteziene și idealiste. Există, pentru a împrumuta o faimoasă expresie idiomatică, un duh în mașinărie*, și, cumva, cele două se

* „A ghost in the machine", expresie a lui Gilbert Ryle din *The Concept of Mind*, University of Chicago Press, 1949, care se referă la dualismul cartezian.

sincronizează. Dar când ne dăm silința să reflectăm, să ne aplecăm asupra dovezilor, înțelegem, desigur, că acest dualism brut nu are cum să stea în picioare. Categoriile lui sunt groaznic de confuze; zonele intermediare, modurile de interacțiune și determinare reciprocă sunt mult prea variate. Puterea sugestiei acționează asupra durerii; practicile simpatetice și hipnotice sunt adesea urmate de dispariția negilor; acupunctura nu este un șiretlic bazat pe încredere (asta dacă nu cumva prin „încredere" înțelegem asentimentul activ al sistemului nervos într-un proces analgezic). Acestea sunt exemple banale alese dintr-o largă paletă de realități psihosomatice. Studii recente despre formarea vorbirii umane arată că există o mediere crucială între tiparele neurofiziologice – sau chiar neurochimice –, pe de o parte, și factori care nu pot fi numiți decât psihic-culturali, pe de altă parte. Oriîncotro ne îndreptăm atenția – spre teoriile asupra percepției umane, spre studierea stresului și psihopatologie, spre lingvistică sau biologie moleculară –, găsim reevaluări corelative ale întregului model al felului în care mintea și corpul se îmbină. Conștiința acționează asupra mediului, conștiința este, într-un sens, structura mediului, iar interacțiunile reciproce dintre material și imaterial constituie un feedback dinamic – iată afirmații care au devenit de-acum, fără nici un dubiu, locuri comune. Peste tot, vechea separare a spiritului de carne

face loc unei metafore mult mai complexe a unui continuum.

În mod similar, este în curs o revizuire fundamentală a unor noțiuni de bază precum șansă, probabilitate, lege. Dezvoltarea fizicii cuantice a atras după sine o foarte intensă dezbatere filozofică – una cu implicații majore – asupra temeliei înseși a ceea ce numim obiectivitate. Ipotezele actuale despre energie, spațiu sau direcționalitatea timpului prezintă un grad de delicatețe, de provizorat nemaiîntâlnit până acum; aș spune chiar că au o doză de licență poetică. Atacul ocultiștilor și vitaliștilor la adresa determinismului mecanicist al științelor naturii constă într-un argument de tipul „om de paie". Mecanicismul lui Laplace sau al specialiștilor în termodinamică din secolul al XIX-lea – dacă mecanicism a fost – a fost în mare măsură subminat nu de negustorii de mistere, ci tocmai de științele exacte și matematice. Unele conjecturi foarte recente din cosmologie chiar lasă deschisă posibilitatea ca diverse constante fizice și legile relației masă–energie să se fi modificat de-a lungul istoriei universului. Starea actuală a acestor domenii este caracterizată de o permisivitate speculativă fără precedent.

Când le comparăm cu asemenea considerații, afirmațiile noilor magi, clarvăzători și îndoitori de linguri sunt de-a dreptul plictisitoare și mecanice. Acesta este lucrul crucial. Progresele gândirii

matematice, progresele științei empirice în domenii ce țin încă de necunoscut oferă răspunsuri teoretice care, la rândul lor, ridică întrebări de un grad și mai înalt de complexitate, la un nivel și mai înalt de bogăție conceptuală și inteligență. Imaginile asupra lumii și asupra locului conștiinței în realitate pe care le generează știința ne depășesc așteptările și mijloacele de expresie. În schimb, explicațiile propuse de cei care cred în emanații astrale, în coliziuni cosmice, în forțe oculte din a cincea dimensiune sunt complet previzibile și reacționare. Ele jonglează cu fise și fantasme la fel de vechi ca însăși spaima umană. Ar vrea să înregimenteze grosolan complexitatea nemăsurată și plină de inteligență a faptelor pe care începem să le descifrăm. Antimateria sau stelele neutronice sunt ipoteze de lucru la fel de profunde și de elegante precum marile compoziții muzicale; omuleții verzi cu urechi ascuțite sau imitarea, de către ventriloc, a vocilor dragilor noștri dispăruți sunt pur și simplu o plictiseală. Sau, ca s-o formulăm altfel, există, cu siguranță, mai multe în cer și pe pământ decât visa filozofia lui Horațio. Dar cine a afirmat vreodată că Horațio a fost un mare filozof?

Există însă și o latură mai urâtă a acestei plăci Ouija*. *Exorcistul* este doar cea mai calculată și

* Placă folosită la formularea mesajului unui spirit în ședințele de spiritism.

mai dezgustătoare dintre nenumăratele exploatări ale modei ocultismului. Porcării satanice curg acum șuvoi din cărți, reviste, filme, ședințe de spiritism sau din pornografia criminală ce derivă din evenimente precum crimele lui Manson. Afirmația că există diverse forțe malefice care își fac de cap și trebuie potolite constituie o exploatare deliberată a fricilor și mizeriei umane. Țineți minte că magia implică întotdeauna un șantaj.

A treia sferă majoră de nerațiune este cea care ar putea purta numele de orientalism. Nu e deloc nouă. Recursul la înțelepciunea orientală este o componentă stabilă a sensibilității occidentale, din perioada cultelor misterelor grecești până la francmasonerie și dincolo de ea. Acest recurs cunoaște o ascensiune dramatică în anii 1890. El inspiră opera lui Hermann Hesse, a lui C.G. Jung și, cel puțin într-o anumită măsură, a lui T.S. Eliot. De la al Doilea Război Mondial încoace, s-a transformat într-un veritabil potop.

Copiii florilor* și-au urmat calea către Kathmandu. Adoratorii Hare Krishna, cu capul ras și îmbrăcați în culoarea șofranului, năvălesc pe Broadway și Piccadilly zornăind din tamburine. Matroana și antreprenorul își contemplă fizicul lichefiat în timpul întinderilor triste ale orei de

* În original, „flower children", termen care-i desemnează pe membrii subculturii hippy.

yoga. Beţişoarele parfumate ard încetişor sub posterul înfăţişând o mandala, alături de semnul tibetan al păcii, covorul de rugăciune din garsonierele din Santa Monica sau Hammersmith. În universitatea lui Bacon şi a lui Newton, a lui Darwin şi a lui Bertrand Russell, o mie de studenţi se înghesuie la picioarele în sandale ale lui Maharishi. Meditäm; meditäm transcendental; căutäm Nirvana în transe suburbane. Adolescenţi dolofani descind asupra noastră via Air India, se proclamă a fi Calea şi Lumina, ne oferă clişee inefabile despre puterile tămăduitoare ale Iubirii şi împrăştie petale cu degetele lor durdulii. Umplem stadioanele ca să le ascultäm revelaţiile. Se dovedeşte că sunt nişte escroci şireţi şi speculatori financiari. Dar Lumina şi Dao continuă să strălucească netulburate. „Care e sunetul aplauzelor unei singure mâini?" întreabă maestrul zen. „Steaua este Lotusul; *ommani padme*...", murmură recent apăruţii lama. Tanka şi guru, haiku şi dharma; şarlatanii poleite şi-au făcut loc în limbajul nostru.

Dar aceste elemente din exterior contează mai puţin; s-ar putea ca ele să treacă la fel cum a trecut mania chinezăriilor în producţia de cabinete din secolul al XVIII-lea. Mai importantă este idealizarea implicită a valorilor excentrice sau contrare tradiţiei occidentale. Pasivitatea opusă voinţei; o teozofie a stazei sau a eternei reîntoarceri împotriva unei teodicee a progresului istoric; monotonia concen-

trată (și chiar vidă) a meditației și a transei meditative împotriva reflecției logice, analitice; ascetismul opus preaplinului personal sau al expresiei; contemplarea opusă acțiunii; un erotism polimorf, în același timp senzual și care se neagă pe sine, împotriva sexualității acaparatoare – dar tot superficiale – a tradiției iudeo-elene: aceștia sunt termenii dialecticii. Studentul care prefiră boabele mătaniei sau meditează la o ghicitoare zen în timp ce alunecă într-o negură melancolică, directorul stors de vlagă care se grăbește la ora lui de meditație sau la conferința despre karma caută să ingereze elemente preambalate, mai mult sau mai puțin la modă, din culturile, ritualurile și disciplinele filozofice care sunt, de fapt, teribil de îndepărtate, variate și greu de accesat. Dar, în același timp, ei articulează – și asta e mai important – o critică instinctivă sau conștientă a propriilor lor valori, a propriei lor identități istorice. Drumul spre Benares sau Darjeeling este o încercare de a scăpa de umbra propriei noastre condiții.

Această maree a iraționalismului – astrologic, ocult, oriental – este, în mod evident, un simptom. Dar care sunt cauzele subiacente? Acolo unde este vorba de fenomene atât de vaste și de confuze, cu siguranță toate generalizările vor da greș. Dar de vreme ce atingem, ici și colo, tocmai chestiunea izvoarelor climatului nostru contemporan și ale

temei noastre din aceste conferințe, s-ar putea să merite să lansăm niște supoziții.

Este un truism să spunem că, în prezent, cultura occidentală trece printr-o dramatică criză de încredere. Două războaie mondiale, revenirea la barbaria politică al cărei exemplu bestial este Holocaustul, inflația continuă – un factor ce corodează structura societății și a personalității în moduri în același timp radicale și încă neînțelese pe de-a-ntregul –, toate acestea au provocat o cădere nervoasă larg răspândită. Subminată deja de raționalism și de perspectiva științifico-tehnologică, religia organizată, în special creștinismul, s-a dovedit neputincioasă – și, la drept vorbind, coruptă – în fața masacrului din Primul Război Mondial și în fața terorilor totalitare și a genocidelor de după el. Iată un fapt care e rareori spus cu destulă franchețe. Cei care-și dau seama că aceeași biserică i-a binecuvântat și pe ucigaș, și pe victimă, că bisericile au refuzat să-și asume o poziție tranșantă și au dus, chiar și în mijlocul celei mai groaznice terori care s-a abătut asupra umanității civilizate, o politică de tăcere mieroasă, cei care știu aceste lucruri nu sunt surprinși de falimentul oricărei poziții teologice de atunci încoace.

Și totuși, tocmai recrudescența acestor terori politice criminale, revenirea la tehnicile minciunii, torturii și intimidării pe care sfârșitul secolului al XVIII-lea și secolul al XIX-lea le priveau încre-

zătoare ca pe niște coșmaruri risipite pentru totdeauna din umanitatea civilizată, toate acestea au demonstrat inadecvarea Iluminismului și a rațiunii seculare. Din nou, nu ar trebui să uităm că predicțiile raționaliste s-au dovedit a fi groaznic, ba chiar tragic de greșite. Nu ne e ușor să ne reamintim de convingerea lui Voltaire, o convingere exprimată cu toată încrederea acum 300 de ani, că tortura nu va mai deveni niciodată un instrument politic între oamenii Europei și Occidentului. Cu alte cuvinte, n-am mai avut încotro s-o apucăm. În chiar momentul în care, în lagărele de concentrare și în statele polițienești, oamenii transpuneau Iadul din subteranul mitic în realitatea mundană, promisiunea unui Rai compensatoriu – promisiunea Bisericii – aproape dispăruse. În același timp, contractul liberal umanist fusese încălcat. Acel contract subîntinde gândirea occidentală de la Jefferson și Voltaire până la Matthew Arnold și poate chiar până la Woodrow Wilson. Acum el a fost rupt în bucăți. Impactul asupra psihicului occidental al acestui dublu eșec a fost vădit distructiv – am încercat să analizez mai în detaliu acest proces în câteva scrieri anterioare.*

* Vezi, de exemplu, *În castelul lui Barbă-Albastră: Câteva însemnări pentru o redefinire a culturii*, trad. de Ovidiu D. Solonar, Humanitas, București, 2013, în special capitolul 3.

Afectați de catastrofă, trăind cu problemele aparent insolubile ale suprapopulării, foametei, urii politice, și sub amenințarea palpabilă a autodistrugerii prin arme nucleare, bărbații și femeile au început să caute ceva care să nu fie, la propriu, de pe acest pământ. Farfuria Zburătoare – a cărei apariție în imaginație a fost anticipată cu precizie de Jung – satisface imaginar exact o astfel de dorință infantilă, dar perfect comprehensibilă. Incapabil să facă față contextului actual, omul își pune cu disperare speranțele într-o supraveghere binevoitoare și atoatevăzătoare și, la limită, într-un ajutor din afară. Creaturile din spațiu nu vor lăsa specia umană să se eradicheze singură. Fiind infinit mai evoluate decât noi, ele vor găsi răspunsuri la dilemele noastre. E foarte posibil ca umanitatea să mai fi suferit astfel de căderi apocaliptice în trecut. Dar cumva, ni se spune, specia a supraviețuit, iar spirala progresului s-a reluat. Gardienii noștri spațiali au jucat, fără îndoială, un rol salutar în aceste cataclisme anterioare; uitați-vă numai la urmele vizitelor lor; uitați-vă la omagiul adus de om acestor ajutoare supranaturale, așa cum este el înregistrat în religii, mitologii și în arta primitivă. Chiar înainte ca smintiții noștri politicieni să apese pe butonul termonuclear, vreun personaj galactic va păși afară din OZN-ul său și ne va privi cu o severă – dar până la urmă terapeutică – mâhnire.

Acest sentiment al eșecului occidental, al unui posibil haos socio-politic a provocat, de asemenea, o îndepărtare de centralismul etnic și cultural care a marcat gândirea europeană și anglo-saxonă de la Atena antică până în anii 1920. Presupoziția că civilizația occidentală este superioară tuturor celorlalte, că filozofia, știința și instituțiile politice occidentale sunt neîndoielnic menite să conducă și să transforme globul – asemenea idei nu mai sunt de la sine înțelese. Mulți occidentali – și mai ales tinerii – le găsesc dezgustătoare. Îngroziți de nebunia războaielor imperialiste, revoltați de dezastrele ecologice pe care tehnologia occidentală le-a produs, copiii florilor și iraționaliștii, membrii Symbionese Liberation Army* și vagabonzii dharma s-au întors către alte culturi. Tradițiile Asiei, ale amerindienilor sau ale Africii negre sunt cele care-i atrag. La acestea găsesc ei calități precum demnitatea, solidaritatea, invenția mitologică, participarea la ordinul animal și vegetal, calități pe care omul occidental le-a pierdut sau le-a eradicat brutal. În această căutare a inocenței există adesea un impuls legitim de reparație. Acolo unde tatăl colonialist a masacrat și a exploatat, fiul hippy încearcă să conserve și să îndrepte.

---

* Organizație teroristă de stânga din Statele Unite, activă între 1973 și 1975.

Totuși, oricât de puternice și de ubicue ar fi aceste mari reflexe de spaimă și compensație ce decurg din sensibilitatea degradată a Occidentului, ele îmi par a fi niște fenomene secundare. Întoarcerea la irațional este, înainte de toate, o încercare de a umple golul lăsat de decăderea religiei. Dedesubtul acestui măreț talaz al nerațiunii lucrează nostalgia după absolut, foamea de transcendent pe care le-am observat în mitologii, în metaforele totalizante ale utopiei marxiste a eliberării omului, în schema somnului total al lui Eros și Thanatos la Freud, în apocaliptica și punitiva știință a omului la Lévi-Strauss. Absența unei teologii conducătoare, a unui mister sistematic precum cel întrupat de Biserică este la fel de vizibilă în fantasmele vânătorului de OZN-uri, în speranțele sau panicile ocultistului și la adepții amatori ai doctrinei zen. Căutarea unor realități alternative prin consumul de droguri psihedelice, prin ieșirea din societatea de consum, prin manipulări ale transei și extazului sunt, în mod evident, direct legate de această foame de absolut – dar dinamica particulară a acestei relații, mai ales în cazul narcoticelor, este mai complexă decât s-a presupus la început. Și întreb doar în treacăt – îi corespund ei oare anumite relații de la nivel genetic? Reflectă ea oare direcția elitei educate, mai ales în Franța și Anglia Primului Război Mondial? Somnul rațiunii înghesuie coșmaruri și iluzii în acest gol.

Căci asta s-au dovedit a fi, după părerea mea, postreligiile sau teologiile-surogat și toate celelalte soiuri de irațional – iluzii. Promisiunea marxistă a intrat într-un crud faliment. Programul freudian de eliberare a fost îndeplinit doar în mică măsură. Pronosticul lévi-straussian e o pedeapsă ironică. Zodiacul, vedeniile și platitudinile unui guru nu ne vor potoli foamea.

Ne mai rămâne o singură alternativă. Fondarea existenței personale pe urmărirea adevărului științific obiectiv: este calea științelor filozofice și a celor exacte. Dar are ea un viitor?

5
Are adevărul un viitor?

În precedentele patru conferințe, am susținut că erodarea treptată a religiei organizate și a teologiei sistematice – și în special a religiei creștine în Occident – ne-a lăsat cu o profundă și tulburătoare nostalgie după absolut. Ne-am aplecat împreună rapid asupra câtorva dintre principalele încercări de a satisface această nostalgie, de a umple vidul credinței personale și de a umple uriașul gol lăsat de erodarea practicilor religioase. Am numit aceste încercări „mitologii", pentru a sublinia natura lor pseudoreligioasă și caracterul lor de surogat. Dar sper că am reliefat și caracterul lor rațional, splendoarea rațională a unor mari constructe analitice și explicative precum cele pe care le găsim în marxism, în psihologia freudiană, în antropologia lui Claude Lévi-Strauss. Dincolo de atributele lor metaforice și chiar mistice, acestea sunt niște monumente ale rațiunii, niște celebrări ale puterii ordonatoare a gândirii raționale. În a patra conferință, am spus câte ceva despre iraționalism, superstiții, evazionism infantil și capitularea

în fața scamatoriilor, care sunt o trăsătură atât de izbitoare și de deranjantă a climatului emoțional și a stilului nostru de viață actual.

Din cele spuse de mine până acum, marea absentă a fost, desigur, știința. Căci una dintre forțele majore care au generat decăderea religiei și a supranaturalismului a fost tocmai credința că științele naturii vor umple – și chiar mai mult decât atât – golul lăsat în spiritul uman de această decădere. Pentru filozofii Iluminismului, pentru gânditorii agnostici și pragmatici ai secolului al XIX-lea, dezvoltarea științelor – matematice, fizice, sociale, aplicate – era inseparabilă, din punct de vedere logic și cauzal, de declinul religiei. Pe măsură ce vechea negură a neraționii și credulității se ridica, lumina științelor avea să ne lumineze calea. Chipul pasionat al descoperirii științifice – ca să împrumutăm expresia lui Wordsworth* – avea să înlocuiască infantila mască a zeilor și să servească drept far pentru progresul omenirii. Într-adevăr, cum au susținut Auguste Comte și Marx, religia însăși avea să fie considerată doar o preștiință, o încercare naivă și antropomorfă a speciei umane de a înțelege, de a se lua la trântă cu lumea naturii

* Vezi și prefața lui Wordsworth la a doua ediție a *Baladelor lirice*, trad. de Ioan Aurel Preda, în *Arte poetice: Romantismul*, Univers, București, 1982, p. 135: „Poezia este expresia pasionată de pe chipul oricărei științe".

și cu numeroasele ei enigme. Trecând de la explicațiile false ale teologiei și de la tehnicile sterile ale ritualului la înțelegerea științifică veritabilă, omul avea nu doar să obțină enorme câștiguri materiale, ci și să satisfacă setea de adevăr a spiritului și sufletului uman. Văzută din această perspectivă – o perspectivă ce se întinde de la Jefferson și frații Humboldt la Darwin și Bertrand Russell –, știința avea să satisfacă, într-un mod mult superior celui al religiei revelate, aspirațiile omului către ordine, frumusețe și probitate morală. „Adevărul", ni se spune (Ioan 8,32), „vă va face liberi". Dar poate știința să potolească nostalgia, foamea de absolut? Care este, astăzi, statutul conceptului clasic de adevăr?

Căutarea dezinteresată a adevărului, în sensul în care îl înțeleg Descartes sau Sir Karl Popper – ca pasibil de infirmare, supus dovezilor experimentale și constrângerilor logice –, această căutare nu este universală. Știu că e demodat să spun asta, dar goana dezinteresată după adevărul abstract este circumscrisă cultural; istoria ei este relativ scurtă și are o geografie proprie. Ea este un fenomen al estului Mediteranei care, la rândul lui, a dat un impuls tradiției intelectuale și științifice occidentale. De ce s-a născut ea acolo unde s-a născut (în Asia Mică, în Grecia, pe la sfârșitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos)? Este o întrebare foarte grea, legată

poate de factori de climă, de dietă proteică, de sistemul de înrudire predominant masculin, în care bărbații erau prădători, iar căutarea, urmărirea era rolul lor principal. Poate că gândirea pură, speculativă n-ar fi existat fără sclavie, fără faptul că oamenii aveau timp liber pentru a-și putea dedica voința și energia și ambiția unor probleme care nu erau direct legate de supraviețuirea economică și personală. Cu alte cuvinte, urmărirea adevărului este, de la bun început, o urmărire. Există un moment caracteristic într-unul dintre dialogurile lui Platon în care, la finalul unei foarte dificile demonstrații logice, discipolii și oamenii adunați în jurul lor strigă literalmente ca un vânător când își încolțește prada.

Odată cu revoluția științifico-tehnologică, a cărei dominație asupra conștiinței sociale și psihologice occidentale s-a intensificat după secolul al XVI-lea, întreaga concepție despre adevăr dobândește, în același timp, o rigoare mai specială și o evidență morală și autoritate aproape nechestionate. Caracterul matematic, logic al propozițiilor care incarnează adevărul sporește mult atributele de abstracție, neutralitate, impersonal. Oamenii încep să simtă că adevărul este undeva „afară". Este o expresie stângace, greu de explicat, dar cred că știm cu toții ce vrea să spună: e ca și cum adevărul ar fi dincolo de raza noastră de acțiune și ar avea o existență proprie.

Când Kant încearcă să explice cum organizează creierul uman percepțiile cauzelor, spațiului, timpului, ceea ce face el, de fapt, este să spună: trăim, iată, într-o lume pe care Newton a explicat-o, și avem imprimate în minte aceste categorii primare. Am putea să le numim proiectoare de lumină, moduri de înțelegere a universului pentru ca să ne putem cumva descurca în lume. În același timp, atât Renașterea, cât și Iluminismul au făcut o axiomă – nedezbătută – din faptul că prosperitatea umană, demnitatea umană, excelența morală a individului, splendoarea societății pot avea doar de câștigat din determinarea adevărului și din descoperirea constantă a unor noi adevăruri.

Promisiunea pe care o găsim în Evanghelie, că adevărul ne va face liberi, a devenit un element cardinal al raționalismului secular și al liberalismului politic. Într-un mod foarte emoționant, îl găsim și astăzi înscris pe toate bibliotecile publice din Statele Unite. Este un moment jeffersonian crucial al încrederii. Urmărește adevărul, găsește-l și vei fi un om mai complet, mai liber. Eruditul, omul de știință au fost binefăcătorii umanității, iar truda lor, care pare adesea bizară și personală, trebuie să fie aprobată de către societate. Glumele despre mari oameni de știință excentrici care cad într-un puț în timp ce se uită la stele, sau despre Arhimede care e atât de preocupat de o problemă abstractă de algebră încât nici nu observă că orașul

a fost cucerit și că el însuși e în pericol de moarte – asemenea glume existau deja la începuturile filozofiei grecești și sunt extrem de sugestive. Sunt glume despre ciudățenia și bizareria geniului uman. Dar ele nu pun niciodată sub semnul întrebării meritele fundamentale ale căutării dezinteresate a faptelor și a descoperirii. Din Renaștere și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, găsim, ca o axiomă, ideea că progresul omului este inseparabil de căutarea faptelor și de aplicarea sau exprimarea acestei căutări în arte, în disciplinele umaniste, în științe și în tehnologie.

De la bun început există, e adevărat, și puternice voci contrare. Tradiția mistică – pe care aș numi-o partea asiatică din omul occidental – a insistat mereu, din vremurile Evangheliei și până în modernitate, să vadă adevărul ca fiind dincolo de capacitatea de înțelegere a rațiunii, dincolo de logică, dincolo de controlul experimental și de infirmare. Se spune că există undeva un „adevăr mai înalt decât adevărul", cel al revelației mistice imediate. Bisericile au ripostat. Au afirmat că ele sunt păstrătoarele adevărului. Acesta îi este revelat omului prin intervenția divină. Îndelunga luptă a Bisericii Catolice împotriva lui Galilei, de exemplu, este o luptă a unei imagini totale, revelate a universului împotriva pericolului schimbării, fragmentării. Biserica din Renaștere a fost foarte perspicace când a bănuit că noua astronomie va tulbura și va expune

astfel unor atacuri arbitrare conceptul însuși de dovadă și de adevăr. Ea a văzut că, odată îndeplinită munca lui Galilei, un Einstein, cum ar veni, ar putea să apară și să-i spună lui Galilei: și tu te-ai înșelat. Și tocmai în această imprevizibilă instabilitate a minții iscoditoare a văzut Biserica o amenințare profundă la adresa ordinii și fericirii omului.

Însă cel mai subtil atac împotriva noțiunii de adevăr a venit de fapt în vremurile moderne. El a fost susținut de un grup de filozofi numit de obicei Școala de la Frankfurt. Au trăit și au lucrat în orașul german Frankfurt, în jurul unui institut de sociologie al Universității din Frankfurt, în anii imediat anteriori și ulteriori celui de-al Doilea Război Mondial. Câteva dintre numele asociate cu această mișcare sunt cele ale lui Marcuse, Adorno și Horkheimer. Ceea ce susțin ei este foarte tulburător. Argumentul lor sună cam așa. Obiectivitatea, legile științifice, funcțiile de adevăr, chiar și logica însăși nu sunt nici neutre, nici eterne, ci exprimă viziunea asupra lumii, structura economică de putere, idealurile politice ale clasei conducătoare și, în particular, ale burgheziei în Occident. Concepte precum adevăr abstract sau fapt obiectiv ineluctabil sunt ele însele arme în lupta de clasă. Adevărul, în explicația lor, este în realitate un complex variabil ce depinde de scopuri politice și sociale. Fiecare clasă are adevărul ei. Nu există istorie obiectivă, spun ei, ci doar istoria opresorului. Nu

există istorie a oprimatului. Logica este o armă a birocrației educate împotriva modurilor de vorbire și simțire intuitive și senzoriale ale maselor mai puțin educate. Ridicarea pe un piedestal a legilor științifice – fie ele newtoniene, darwiniste sau malthusiene – constituie un demers conștient în vederea controlului intelectual și tehnologic al societății.

Pastoralismul anarhic al mișcărilor actuale de contracultură despre care am amintit în a patra conferință – abdicarea vizionară a marginalilor, utopia tehnologiilor alternative, revolta împotriva științei –, atât de accentuate la mulți dintre tinerii noștri contemporani înzestrați, toate acestea cuprind puternice elemente din cele trei linii de atac – mistică, religioasă și politic-dialectică – pe care tocmai le-am trecut în revistă. Ele ne amintesc de antiraționalismul lui Blake, de felul în care el repudia discursul secvențial și logic în numele unor angajamente egalitare și anarhiste. Ele evocă faimosul lui atac la adresa lui Newton, pe care-l acuza că ar fi desfăcut cumva, că ar fi secătuit și dezumanizat magia curcubeului. Aceste forțe împotriva adevărului, altădată dispersate și distincte, sunt astăzi strâns unite într-o atitudine generală, politică și morală.

Dar există, de asemenea – și este, cred, un lucru mult mai îngrijorător –, pentru prima dată în tradiția occidentală, o incongruență, o defazare între adevăr și supraviețuirea omului, între căutarea

rațională a adevărului și idealurile contrastante de dreptate socială. Nu numai că adevărul s-ar putea să nu ne facă liberi, dar s-ar putea chiar să ne distrugă.

Permiteți-mi să dau trei exemple, în ordinea crescătoare a imediateții riscului. Iar primul, o recunosc de la bun început, se referă intenționat la un viitor îndepărtat. În ceea ce constituie un mare salt al imaginației umane, la fel de mare ca oricare dintre cele înfăptuite de poeți, artiști, muzicieni sau filozofi, un grup de gânditori ai termodinamicii a pus la punct, între sfârșitul anilor 1840 și anii 1860, ceea ce cunoaștem azi sub numele de al doilea principiu al termodinamicii – principiul entropiei, al descompunerii universului. Dați-mi voie să citez din Bertrand Russell:

> După cea de a doua lege a termodinamicii, este aproape indubitabil că universul se descompune și că în cele din urmă nu va mai exista nimic care să prezinte un minimum de interes. Firește, avem voie să spunem că, atunci când va fi cazul, Dumnezeu va răsuci din nou arcul mașinăriei, dar afirmând aceasta ne bazăm pe credință și nu pe datele științei. Știința arată că universul a involuat încetul cu încetul, urmând a trece prin niște etape și mai jalnice, până la autodesființare.*

---

* Vezi Bertrand Russell, *De ce nu sunt creștin*, trad. Mihaela Iacob, Editura Minerva, BPT, București, 1980, p. 39.

Sigur, ați putea răspunde: uite, nu te mai frământa cu lucruri care se vor întâmpla peste miliarde și miliarde de ani și pe care nici nu ni le putem imagina. De acord cu dumneavoastră. Dar nu sunt convins că totul e atât de simplu. Ceea ce mă fascinează este cât de aproape trebuie să fie o dată pentru a începe să ne îngrijoreze. Dezintegrarea sistemului solar, problema dezintegrării galaxiei noastre: în care punct imaginația umană ar avea subit acea intuiție terifiantă că timpul viitor se lovește de un zid, că există o realitate căreia timpul viitor al verbului nostru „a fi" nu i se poate aplica, în care acesta nu va mai avea nici un fel de înțeles? Când vor străpunge oare aceste ziduri ale entropiei, ale așa-numitei morți termice a universului, credința noastră în posibilitatea eternă a vieții?

Al doilea exemplu e mult mai aproape de noi și e cu siguranță mai realist. Tot mai multe dovezi arată că e foarte greu pentru om – și mai ales pentru omul așa-zis dezvoltat, înzestrat tehnologic și având abilități de înalt nivel – să suporte perioade lungi de pace. Există controverse însemnate cu privire la natura presiunilor care se acumulează înăuntrul nostru. Una dintre imaginile pe care le-am auzit folosite – chiar foarte sugestivă – este foarte simplă. Când nu-ți exersezi un mușchi – un mușchi foarte antrenat – o anumită perioadă de timp, acizii, un fel de toxicitate otrăvitoare, se acumulează în fibre. Totul începe să doară, să decadă, să chinuie

corpul. Ești obligat să te miști, să folosești din nou mușchii.

Pare într-adevăr că niște mari forțe ale plictiselii și urâtului se acumulează în sistemele sociale complexe și solicită o eliberare violentă. În acest caz, războiul nu ar fi un fel de stupiditate hidoasă a politicienilor, un accident pe care mintea sănătoasă l-ar fi putut, cu siguranță, evita. Nu, ar fi un fel de mecanism de echilibrare fundamental care ne ține într-o stare de sănătate dinamică. Dar chiar în timp ce spunem asta, știm că e o absurditate cumplită, căci am ajuns acum într-un punct în care, dacă gândim în continuare astfel, ajungem la războaie în urma cărora nu există supraviețuire, nu există o a doua șansă, o corectare a echilibrului corpului politic.

Cel de-al treilea exemplu de adevăr periculos pentru supraviețuirea societății este și mai prezent, și mai imediat. Aici va trebuie să avansez cu mare grijă, fie și numai pentru că nu am nici un fel de competență profesională în legătură cu acest subiect. Și eu, și dumneavoastră suntem uluiți de acuzațiile și contraacuzațiile care zboară în câmpul geneticii – de întregul argument privind rasa și inteligența. Sunt unii care ne spun că anumite rase sunt predestinate să nu atingă niciodată un anumit nivel al coeficientului intelectual sau un anumit nivel de performanță intelectuală, în vreme ce alte rase au, cum ar veni, un avantaj înnăscut în nume-

roase domenii ale reușitei intelectuale care determină azi structura de putere a lumii noastre. Alți oameni de știință spun: nu ascultați prostiile astea. IQ-ul este un test pus la punct de occidentali, este el însuși o parte din șantajul împotriva altor tipuri de culturi și aptitudini. Toate astea sunt niște teorii naziste ascunse sub o aparență de respectabilitate științifică. Cearta devine din ce în ce mai înverșunată. Și este extrem de greu pentru omul de rând să-și facă o imagine cât de cât clară despre ceea ce spun, de fapt, cele două tabere și despre dovezile oferite. Așa că permiteți-mi să fac o remarcă ipotetică – și v-aș ruga să subliniați cu cel puțin trei linii roșii cuvântul „ipotetică". *Să presupunem* că se dovedește că bănuiala unui număr de oameni de știință e corectă: că mediul, oricât de propice ar fi el, oricât de atent controlat, nu dă seama decât de aproximativ 20% sau chiar mai puțin din înzestrările și șansele viitoare ale unei ființe umane, și că 80% sau mai mult din ceea ce eu și dumneavoastră *suntem* este programat genetic și moștenit rasial. *Să presupunem* că acestea ar fi adevărate – ce facem cu o astfel de informație? Căci tot soiul de consecințe politice și sociale ar putea să decurgă imediat de aici – cu privire la educație, la accesul la puterea politică, la aptitudinile economice. O blocăm? Spunem oare: bine, nu ne interesează rezultatele cercetărilor voastre, nici măcar nu vrem să le cunoaștem. Societatea nu a atins

nivelul de înțelepciune, de chibzuință și echilibru necesare pentru a putea mânui o astfel de dinamită. Opriți cercetările. Nu le vom finanța. Nu vă vom acredita laboratoarele. Nu vom acorda diplome pentru teze scrise în acest domeniu. (Acestea nu sunt sugestii jurnalistice. Ele sunt prezentate azi de oameni de știință, sociologi și universitari foarte serioși, umani și profund îngrijorați.) Sau spunem, dimpotrivă: în regulă, mergeți mai departe, continuați-vă cercetările indiferent de rezultatul sau de adevărul la care vă conduc ele. Iar dacă rezultatul este complet insuportabil din punct de vedere moral, din punctul de vedere al speranțelor umane, al echității, al coerenței sociale, atunci la naiba cu ele – așa e construit universul, iar noi nu ne putem opri pur și simplu din cercetat. Repet, aceasta nu e o problemă fantezistă. Ne confruntăm astăzi cu ea. Și nu este decât unul dintre cazurile dramatice în care vechea tradiție a căutării faptelor cu orice preț începe să se lovească de zidurile unui pericol social absolut sau chiar de zidul imposibilului.

Criticile aduse adevărului la care m-am referit mai devreme, angoasa provocată de aceste tipuri de dezbateri au antrenat o foarte puternică nostalgie după inocență în politica tinerilor de azi. Ni se spune mereu că ar trebui să dezmembrăm așa-numita închisoare academică, să abandonăm „cercetarea pură", că putem să scoatem la pensie creierul

cartezian și să lăsăm instinctul să se manifeste. Ni se spune, de către oameni de știință foarte în vogă, că mania occidentală a adevărului este tocmai asta: o manie. Din câte înțeleg eu teoria aceasta, ea pare a fi legată de faptul că ne-am folosit în principal jumătatea stângă a creierului nostru, jumătatea verbală, grecească, ambițioasă, dominatoare și stăpânitoare. Iar în jumătatea dreaptă, neglijată, se află dragostea, intuiția, compasiunea, căile mai vechi și mai organice de a experimenta lumea și de a nu o lua de piept. Suntem îndemnați să abandonăm imaginea mândră de *homo sapiens* – omul cunoscător, omul care vânează cunoașterea – și să trecem la acea viziune fermecată – *homo ludens*, care înseamnă, pur și simplu, omul care joacă jocuri, omul relaxat, ființa intuitivă, pastorală. Nu cercetarea ce tinde spre faptul iluzoriu, și poate distructiv, ci căutarea sinelui, a identității, a comunității – acestea, ni se tot repetă, sunt lucrurile care contează cel mai mult, dacă nu vrem să comitem, la propriu, un suicid social. S-ar putea să existe – și e un lucru spus de oameni de mare integritate – tehnologii alternative, care necesită niveluri reduse de energie, reciclare, conservare, un fel de încercare de a îndrepta rapacitatea, sălbăticia sinucigașă a revoluției industriale la care ne-am referit în legătură cu Lévi-Strauss. Dacă o așa-numită tehnologie alternativă este posibilă, de ce n-ar exista și o logică alternativă, un mod de gândire și de

simțire alternativ? Înainte să fie un vânător și un ucigaș, omul a fost un culegător de fructe de pădure, chiar la marginea Grădinii Edenului.

La toate aceste întrebări aș încerca să ofer următorul răspuns. Nu cred că o să funcționeze. La nivelul cel mai brut, empiric, nu avem, în istorie, nici un exemplu (exceptând masivele distrugeri militare sau cele din timpul războaielor) al unui sistem economic și tehnologic complex care să fi făcut cale-ntoarsă către un nivel de supraviețuire mai simplu, mai primitiv. Da, o asemenea mișcare poate fi făcută de către indivizi. Cred că toți avem de-acum, în universități, un fost coleg sau student care-și cultivă undeva propria hrană organică și trăiește într-o cabană din pădure, încercând să-și educe familia departe de școli. La nivel individual, s-ar putea să meargă, la limită. Dar la nivelul societății cred că e un nonsens.

În al doilea rând, și mai important, cele de mai sus se opun istoriei cortexului nostru, a creierului așa cum l-am folosit noi în Occident. În cortexul nostru, căutarea adevărului este, cred, fatalmente imprimată – și știu că, folosind cuvântul „imprimată", împrumut o metaforă problematică. Imprimată, cred, prin dietă, climă, condiții economice, care au declanșat în primă instanță potențialitățile înnăscute ale acelor ființe umane miraculoase și periculoase care au fost grecii antici și le-au transformat într-o măreață și continuă explozie de geniu.

Dacă am cât de cât dreptate, o să continuăm să punem întrebări iar și iar. Filozoful german Heidegger spune bine acest lucru: întrebările sunt pietatea, rugăciunea gândirii umane. Eu încerc să formulez asta puțin mai brutal. Noi, în Vest, suntem un animal construit să pună întrebări și să încerce să obțină răspunsuri cu orice preț. Nu vom instituționaliza inocența umană. Putem încerca, local, ici și acolo. Putem încerca să fim mai atenți cu mediul. Putem încerca să evităm o parte din devastările brutale, o parte din inumanitatea și cruzimea de-a dreptul stupidă față de animale, față de oamenii mai puțin privilegiați, care marchează până și mărețele perioade ale Renașterii și Iluminismului. Asta trebuie, cu siguranță, să încercăm.

Dar dacă e să mergem la esență, suntem un carnivor foarte crud, construit ca să avanseze și ca să treacă peste și prin obstacole. De fapt, obstacolul ne atrage ca un magnet. Există în noi ceva central care preferă dificultatea, care se îndreaptă către întrebările încâlcite. La urma urmei, aceasta se întâmplă pentru că cei mai dăruiți, mai energici dintre noi au știut de mult – poate fără să articuleze această cunoaștere – că adevărul este mai complex decât nevoile omului, că el s-ar putea să fie, de fapt, străin și chiar potrivnic acestor nevoi. Permiteți-mi să încerc să explic.

Gândirea clasică greacă și, cu siguranță, raționalismul european au împărtășit o credință profund

optimistă, aceea că adevărul este, cumva, un prieten al omului, că orice descoperim va fi, în cele din urmă, în beneficiul speciei. S-ar putea să dureze mult. În mod evident, o bună parte din cercetări nu aveau nici o legătură cu beneficiile economice și sociale imediate. Dar dacă aștepți suficient de mult, dacă te gândești suficient de mult, dacă ești suficient de dezinteresat în căutarea ta, între tine și adevărul pe care l-ai descoperit va exista o armonie profundă. Mă întreb dacă așa stau lucrurile, sau dacă nu cumva aceasta a fost cea mai mare iluzie romantică a noastră. Am în minte un fel de imagine a adevărului care stă la pândă după colț și așteaptă ca omul să se apropie – și apoi se pregătește să-i dea cu bâta-n cap. Din cele trei exemple pe care le-am oferit – și mai există multe altele – s-ar putea să extragem o imagine destul de înspăimântătoare a unui univers care nu a fost deloc construit pentru confortul nostru, pentru supraviețuirea noastră – și cu atât mai puțin pentru progresul nostru economic și social pe acest Pământ minuscul.

Apărătorii ecologiei ne spun astăzi că suntem oaspeți pe acest Pământ. Fără îndoială că așa e. Și cu siguranță suntem oaspeți într-un foarte vast și incomprehensibil de puternic univers ale cărui fapte, ale cărui relații n-au fost croite pe măsura noastră, sau potrivit nevoilor noastre. Și totuși demnitatea supremă a speciei noastre e aceea de

a căuta adevărul în mod dezinteresat. Și nu există dezinteres mai mare decât cel care constă în a risca și poate chiar a sacrifica supraviețuirea omului.

Adevărul, cred eu, are un viitor; nu e la fel de clar dacă și omul are unul. Dar am totuși o bănuială care din cele două este mai important.

Cuprins

1. Mesia seculari 7
2. Călătorii spre interior . 24
3. Ultima grădină . 43
4. Omuleții verzi . 65
5. Are adevărul un viitor? . 84

În cadrul CBC Massey Lectures, George Steiner a ținut o serie de cinci conferințe reunite sub titlul *Nostalgia după absolut*, în care a examinat golul moral și emoțional lăsat de declinul sistemelor religioase consacrate în cultura occidentală, precum și mitologiile „alternative" care au umplut acest gol: marxismul, psihologia freudiană, antropologia lui Lévi-Strauss și diverse mode marcate de iraționalism (drogurile psihedelice, ocultismul, doctrina zen, ufologia).

Nu am nici dorința, nici competența de a oferi observații tehnice, de exemplu, asupra teoriei marxiste a plusvalorii, asupra modului freudian de a înțelege libidoul sau Se-ul, asupra logisticii complicate a relațiilor de rudenie și a structurii lingvistice în antropologia lui Lévi-Strauss. Nu sper decât să vă atrag atenția asupra anumitor trăsături și gesturi puternice și recurente care se regăsesc la toate aceste teorii „științifice". Vreau să sugerez că aceste trăsături reflectă în mod direct condițiile lăsate în urmă de declinul religiei și de o adâncă nostalgie după absolut. Această nostalgie – atât de profundă în majoritatea dintre noi, cred – a fost direct provocată de declinul omului și al societății occidentale, precum și al străvechii și grandioasei arhitecturi a certitudinii religioase. Mai mult ca oricând, astăzi... tânjim după mituri, după o explicație totală: tânjim după o profeție garantată. —GEORGE STEINER

ISBN 978-973-50-7178-3